

Hortobágyi László: Munkásháztartás.

(Egy magyar mezőgazdasági munkás gazdaságának leírása és háztartásának statisztikája 1910/11 és 1917-ben.)

Egy nádudvari mezőgazdasági napszámos feljegyzései alapján 1911-ben íródott ez a tanulmány.

A munkás felszólításomra a legapróbb részletekre kiterjedő háztartási könyveket vezetett egy évig, 1910 októberétől 1911 októberéig. Volt egy kiadási és egy bevételi könyvecskéje, melybe napról-napra tételenként beírta kiadásait, illetve bevételeit. Az év elején és végén leltárt vett fel. A feljegyzésekből ki nem nyomozható körülményekre vonatkozólag szóval adott felvilágosítást.

Mínthogy a környezet megismerését fontosnak tartjuk, a munkás lakóhelyére, Nádudvarra vonatkozólag következő adatokat bocsátjuk előre: Nádudvar Hajdúmegye szoboszlói járásának egyik nagyközsége, lakosainak száma az 1910-iki népszámlálás szerint 9705, a földbirtokosok száma 1455. Ez a szám már egymagában is mutatja, hogy a minden kereskedelmi vagy ipari élet nélkül szűkölködő, teljesen falusi jellegű nagy alföldi községben a lakosság túlnyomó részét a földművelő munkásság teszi ki. A házak száma 1703, a háztulajdonosoké 1617, a bérlőké 227. Emeletes ház egy sincs, a többnyire vályogfalú házak rendszerint nagy telkek közepén épültek. A község határa 35.572 kat. hold, ebből szántóföld 17.575, legelő 11.380, szőlő 23 kat. hold. Általában a középbirtok túlnyomó, de nagybirtok is elég szép számmal van. A község határa fekete föld, helyenként szikes talajjal. Főleg búzát és kukoricát termesztenek, azonkívül árpat, repcét, rozsot is. Takarmányfélék közül burgundi répa, zab, lucerna gyakori.

A község szociális intézményei: munkaközvetítés, amelyet a községi elöljáróság eszközöl, szegénysegélyezés vagy pénzben, vagy természetbeni ellátással a szegényházban, népház, mely a háziipari szövetkezet termékeit raktározza be és könyvtárával szellemi szórakozást nyújt a munkásoknak, háziipar (gyékényszövés, kosárfonás) és a munkások gyermekei számára nyári menedékház. Van egy munkáskör is, az *Általános Népkör*, mintegy 230 taggal. Tagsági díj 1 korona. A körnek van saját helyisége, kis könyvtára. Járat újságokat is (*Szabad Szó*, *Friss Újság*, *Debreceni Reggeli Újság*). Végül megemlítendő a községnek egy állami és több felekezeti iskolája, valamint három pénzüntézet: a kereskedelmi törvény alapján létrejött szövetkezet (kölsönös segélyzőegylet, *picula*), az 1898. évi 23. tc.-en alapuló hitelszövetkezet és egy takarékpénztár.

Sárközi Sándor nádudvari mezőgazdasági munkás, a hajdúvári szójárás szerint *napszámos*, *paraszt*, akinek háztartási feljegyzéseiből valók ezen tanulmány adatai, feleségével és nagy

gyermekével együtt hat tagból álló családot tart el. 39 éves, apja juhász volt, tízen voltak testvérek, valamennyi fiú, akik közül négy még gyermekkorban, egy pedig idősebb korban halt el. Testvérei közül egy cipész, egy kovács és kettő napszámos. Csak másfél elemi osztályt járt, de azért tud írni, olvasni, számolni. Élete folyását így írta le: „Születtem 1872 október hó 22-én, iskolába jártam másfél évet, tovább nem járhattam, mert tanyán laktunk. Hétéves korom óta emlékszem, apám juhász volt és én már akkor az apámmal mint kisbojtár őrzöttük a juhot egész 15 éves koromig, ekkor felhagytam a juhászsággal, kocsis lettem, később 17 éves koromban már aratócsapatban voltam, napszámos munkás lettem, később katona lettem, szolgáltam 3 évet a közös hadseregben, ráadásul gyakorlat alkalmával meghültem 1899-ben, őszi gyakorlaton sok eső járt és nekem, mint rezervistának, rossz bakancsot adtak, hideg esőben leszakadt a bakancsom talpa mind a két lábamról, ez történt reggel és délután 3 óraker kaptam lábbelit, addig mezítláb mentem és itt így kihültem, hogy azóta mindig fáj a jobb lábam. 26 éves koromban meg-nősültem, 1898 december hó 14. napján. 1898-ban vettem egy kis portát (230 kvadrát) 135 forintért, de adóssággal, piculából kellett felvenni az árát, ezt nagynehezen letörlesztettük 2 évre. Itt közben született egy gyermek 1899 november 23-án, később vályogot vettem, 1903-ban felvettem ismét 100 forintot, magunknak is összejött 70 forintunk, tehát 170 forinttal fogtunk a házcsináláshoz, itt már megint született egy fiú, három-négy évre egymásután, most már idáig van 4 fiúgyermekem, de a 100 forint kölcsönből is van fent még 17 korona.”

Felesége 33 éves, magas, barna parasztasszony, kinek apja gazdasági cseléd volt. Nyolcan voltak testvérek, akik közül négy már gyermekkorban, egy pedig idősebb korban halt el. Testvérei napszámosok. Három elemi iskolát járt, tud írni, olvasni, számolni. Hozományt nem kapott, mert munkások közt nem szokás hozományt adni a leánnyal. Dunya, párna, ágy, komót az egész kelengye, amit a házhoz hozott és 20 koronát fizetett a kérvényért, melyet be kellett nyújtani a diszpenzáció elnyerésére. Az ura ugyanis unokatestvére.

A gyermekek sorban 12, 8, 5^{1/2} és 1 évesek 1911 végén, kettő iskolába jár, a harmadik és hatodik osztályba, a kis 5 éves óvodás és nyáron májustól szeptemberig a menedékházban volt.

A család egészségi állapota ez évben általában kielégítő volt. Csak a munkás betegeskedett egyszer és az 5 éves fiú feküdt tüdőgyulladásban két hétig. Mind a ketten szedtek orvosságot, de orvost csupán a gyerekhez hívtak. Egész évi kiadásuk orvosra és gyógyszerekre 3 korona 8 fillért tett ki. A tisztaság követelményeinek eleget tesznek, mindennap mosdanak és elég gyakran fürdenek is. Mosdószappanra fordított kiadásuk mégis csak 90 fillér, aminek oka az, hogy a mosakodáshoz az olcsóbb mosószappant is használták.

A munkás műveltségi viszonyairól és gondolkodásmódjáról felvilágosítást nyújtanak kérdéseimre adott feleletei. Vallásos (református), de mint az alföldi munkás általában, nem bigott, templomba csak ünnepnapon jár és legfeljebb háromszor-négy-szer egy évben. A szocializmusról 1897-ben hallott először.

Ismeri Marx és Lassalle nevét. Tagja az Általános Népkörnek, az újságok közül csak azokat ismeri, amelyek a Népkörbe járnak, a *Népszavá*-nak hírét sem hallotta. Szokott olvasni könyveket is, de egész könyvtára csak Petőfi költeményeiből, zsoltárból, bibliából és kalendáriumból áll. A feljegyzési évben csak kalendáriumot vett 24 fillérért. Levelezése minimális. Évenként kétszer-háromszor kap levelet testvérétől és maga sem ír sokkal többet. Levelezésre fordított egész évi kiadása 44 fillért tesz ki.

Szószertint adjuk néhány kérdésre adott feleletét. Mit tart az urakról? „Az urakról azt tartom, hogy nagyon összerángatják a földet és nem tudunk megélni, mert őket csak éhbérért kell szolgálni, rossz kommenciót adnak a szegény cselédnek.” A munkáskérdésről azt a választ adta: „Az a véleményem, hogy talán sohase lesz jogunk.” A választójogról kialakult felfogása: „Szavazati jogom nincs, még az apámnak se volt, de már én szeretném ha volna. A választójogról az a véleményem, hogy egyszer talán mégis megadják, addig ígérik, hisz elég-regen kérjük már és régen ígérik. Ha nem egészen általános lesz is, csak remélem, hogy azok megkapják, akik családapák, házuk van és katonák voltak.”

Lakásuk egy faluvégi kis ház udvarral és kerttel. A nád-fedeles, vályogfalas épület, típusa a falusi parasztházaknak: a telek egyik szögletében áll, egy méternyire a kerítéstől, utcára néző oldalfallal. Hossza 6 öl, szélessége 3 öl, magassága 2 öl.

A lakás három részből áll: szoba, konyha és kiskamra. A konyhaajtó az udvarra nyílik, de előtte egy méter széles kiugró (tornác) van hagyva. A konyhából nyílik jobbra a szobaajtó, balra a kamraajtó. A falak kívül-belül fehérre vannak meszelve. A lakószoba szabályos négyszög (széle-hossza 5 méter), kéttablakos, egyik ablaka az utcára, másik az udvarra nyílik és mindegyik egy méter magas. Belvilága 75 m³. Ebben a szobában alusznak mind a hatan. A telek 230 négyszögöl. A ház értéke 600 korona volt 1911-ben. Az ingatlan a munkás nevében van, de mint mondta, akarja, hogy közös legyen.

Az udvar 100, a kert 130 négyszögöl. Az utca felől, három szomszédjától, úgyszintén az udvart a kerttől deszka- vagy léckerítés választja el. Az udvaron van a szalmakazal és egy kis vályogépület két óllal a disznó és aprólék számára.

Amilyen egyszerű a ház, olyan a szobaberendezés is. A szobában az ajtó mellett van a nagy boglyakemence, köröskörül ülésre szolgáló *padkával*. A kemencét a konyhából fűtik rendszerint szalmával. A szoba földje keményre taposott agyag. Az ablakfelőli sarokban van két falóca, egy asztal, három egyszerű faszék, a másik két sarokban a párnákkal magasra rakott felsőágy és az egyszerűbb alsóágy, meg egy *vacok* a kemencénél. Az asztal és a felsőágy között foglal helyet a komót, a falon pedig tükör, óra, a munkás és három testvérenek arcképe és néhány képeslap mint szobadísz. Két kis függöny, egy ruha-fogas, vaskonyha, egy lámpa, négy kis szék és egy bölcső egészíti ki a szoba bútortatát. Egy ágy, komót az asszonyé, a többi a munkásé. A konyhában egy asztalon kívül csak apróbb konyha-eszközök vannak köröskörül a falra aggatva és pedig: 10 tányér, 4 tál, 1 laskaszedő, 3 kaszoly, 1 levesszedő kanál, 6 evőkanál,

6 kés, 2 vasfazék, 2 villa. A kamarában van egy búzás ferslóg, egy hombár, kis kredenc, 6 kisebb-nagyobb fazék, fogas, mosó- és sütőteknő, targonca, meszesdézsza, sütőlapát, két liszteszsák, egy korpászsák, kenyértartópolc. A bútordarabok közül csak a vaskonyhát vették a feljegyzési évben 19 korona 24 fillérért csővel együtt. A vaskonyhában morzsolt csutkával tüzeltek. Tűzifára csak egyszer adtak ki 22 fillért, amellet a régi rossz kerítést is feltűzelték. Világításra petróleumot használtak, csak nagyritkán gyertyát. Petróleumra, gyertyára, gyufára összesen 5 korona 40 fillért adtak ki.

Ruházatuk a legegyszerűbb. Nyáron fehér ráncos gatyában és meztláb, a mezőn bocskorban járnak a munkások, télen csizmanadrágot és csizmát húznak és rövid téli ujjast vesznek fel. Az asszonyoknak kis fejkendőjük van, télen azonfelül nagykendőbe burkolóznak. Fehérneműn kívül minden ruhaneműt készen vettek. A fehérneműt az asszony varrta, a hozzávalót vásárolták. Varróeszközre 1 korona 90 fillért adtak ki.

A család ruházata a következő darabokból állott 1911. év végén: a munkás ruházata volt: 1 pár csizma, 2 kalap, 1 nadrág, ujjas (téli, nyári), 1 sapka, 1 mellény, 2 ing, 2 gatyá; az asszonyé: 1 pár cipő, 6 szoknya, 5 ujjas, 1 téli ujjas, 10 kendő, ing, 1 pár harisnya, 1 alsónadrág; a három idősebb fiúé: 3 pár csizma, 4 nadrág, 5 ujjas, 3 sapka, 2 mellény, 6 ing, 4 gatyá; a legkisebb fiúnak (1 éves) csak három kis ruhája és két inge volt. Ruházatra fordított évi kiadásuk 69 korona 85 fillért tesz ki, amiből 32 korona 78 fillér esik a gyermekek ruházatára. Az asszony nem vett a feljegyzési évben semmit sem magának. A munkás azzal okolja meg, hogy az asszonynak ruhavásárlás nincs jelezve a feljegyzési könyvben: „nem azért nincs, hogy ne kellett volna szegénynek, hanem azért, mert nem jutott rá.”

Miből áll és mennyire becsülhető a munkás vagyona! Ingatlana a házas telek, ingósága bútort, konyhaedényt, szerszám és ruhanemű, amelyhez még hozzávesszük az 1910 októberi leltárban felvett élelmiszerkészletet és lábas jószágot. Ha a szerszámait 10 koronára, bútort, konyhaedényt 100 koronára, ruhaneműinek értékét szintén 100 koronára becsüljük, akkor a következő eredményre jutunk:

ingatlan	600- K
bútor, konyhaedény.....	100— „
ruhanemű	100— „
szerszám.....	10— „
<i>1910. évi leltárban felvett élelmiszerkészlete:</i>	
6 mm búza.....	120— K
tengeri	90— „
30 kg krumpli	3,30 „
borsó	1,60 „
paszuly	—40 „
<i>lábasjószága:</i>	
két süldő.....	120— K
egy hasas koca	80— „
9 ruca	13,50 „
6 tyúk	9,10 „
10 csirke	5,60 „
összesen	125350 K

megtakarított pénze piculában	80 — K
megtakarított pénze szövetkezetben	50 — „
összesen	1383,50 K
adóssága	43 — „
vagyonállománya 1910 októberében	1340 50 K

Ha azt akarjuk megtudni, hogy gyarapodott-e a munkás vagyona a feljegyzési évben, össze kell hasonlítani a fenti mérleget, az 1911 októberivel.

Megtakarított pénze 30 korona 70 fillér emelkedést mutat, mert 1910 októberében 130 korona, 1911 októberében 163,70 koronája volt a takaréokban és adóssága az előző évi 43 koronával szemben 46 korona volt. Nem így vagyonának egyéb részei. Amennyi ruhát, edényt vett az év folyamán, ugyanannyi el is kopott vagy tönkrement, itt tehát emelkedés nem lehetséges, éppen azért mi már az 1911-iki kimutatást közöltük. Aprólékja és élelmiszerkészlete sem több egyik évben, mint a másikban. Egyedül disznótartása útján gyarapodhatik vagyona. A feljegyzési év azonban ennek ellenkezőjét mutatja, mert az 1910-iki leltárban van két süldője és egy hasas kocája (összesen 200 korona), míg az 1911-iki leltárban csak egy 110 koronát érő hasas kocája volt. *A munkás vagyona tehát a feljegyzési évben nem gyarapodott, hanem csökkent,* amennyiben jószágállománya 90 korona hiányt mutat és 60 korona különbözetet még megtakarítása sem tud eltüntetni.

Jövedelmi forrása keresete és kis házi gazdasága, jövedelme tehát kettőből tevődik össze: keresményéből és gazdaságának bevételeiből. Különbséget kell tennünk továbbá készpénzbeli és terménybeli keresménye, illetve bevétele között.

Az asszony egész évben 6 koronát keresett könnyebb alkalmi munkával, mint meszeléssel, szőlőkötözéssel stb., azonfelül segített az urának tengerit kapálni és tengerit törni. Az asszony a házi dolgot végzi, ami főképen takarítás, mosás, apró jószág etetése, főzés, varrás és a gyerekek gondozása, így tehát részben nem jut kifejezésre az ő munkája: a gyermekek, a jövő nemzedék felnevelése. Falusi szokás, hogy az asszony nem megy napszámba.

A gyermekek keresete még kevesebb, mint az asszonyé. Székfűszedéssel, temetéssel (iskolai kántusban) kerestek 3 korona 17 fillért, ételhordással egy véka búzát.

A munkás főkereseti forrása a napszám, az aratás és tengerikapálás, téli mellékfoglalkozása volt a csizmareparálás, amire testvére tanította meg. Háziipart a család egyik tagja sem űzött. 1910 októberétől november végéig Debrecenben az államvasutaknál volt pályamunkán, decembertől kezdve áprilisig nagyrészt csizmareparálással foglalkozott, tavasszal vályogot vetett magának és másnak, egész nyáron egy középirtokos gazdánál dolgozott, akinél dolgozni szokott, de kapált más gazdánál is, 1911 őszén (szeptemberben) kubikmunkát végzett két hétig. A munkás tehát több gazdánál és más vidéken is dolgozott. Az őszi vándorlást már a korábbi években megkezdte és járt Máramarosban, Pesten.

Munkanapjainak száma 238-ra tehető (napszám 203, kapálás 8, aratás 12, tengeritörés, nádvágás stb. 15 nap). A mezőgazdasági napszámos munkában eltöltött napjainak száma a föld-

mívelésügyi minisztérium 1910. évi jelentése szerint (Mezőgazdasági munkabérek Magyarországon 1910. évben.):

Munkanapok átlaga	Tavaszi	Nyár	Ősz	Tél	Évi átlag
Országos átlag	52	74	60	36	222
Hajdúmegyei	61	82	61	27	231
Szoboszlói járásban	63	65	69	24	221
A munkásunké	40	73	74	51	238

A munkaidő napkeltétől napnyugtáig tart, parasztszó járás szerint *látástul vakulásig*. A munkaidő tartama tehát évszakonként változik. Legrövidebb decemberben, alig 8 óra (7—12 és 1 $\frac{1}{2}$ —5-ig), leghosszabb júniusban és júliusban reggel 3 órától este 8-ig; egy óra früstöki pihenőre, másfélóra délebedre, félóra uzsonnára leszámítva, legalább 14 órai munkaidő.

Ami a munka nehézségét illeti, legnehezebb a kapálás, mert naphosszat rángatja a kart, a vályogvetés, kubikolás, legveszélyesebb a cséplés és a kubikmunka. Hogy a mezőgazdasági munkást is könnyen érik súlyos sérülések munka közben, annak bizonyítéka a munkás vallomása. „15 éves koromban a ló leszakasztott jobb kezemen a hosszabbik ujjamról egy fél ízt, 17 éves koromban beleesett a lábamba egy szántóekevas, katonakoromban meghűlt a jobb lábam és reumás, Debreczenben zsákemeléskor a derekam megreccsent és most fáj a lábam, fáj a derekam, nagyon nehéz a munka”

A (munkaeszközök tekintetében fontos különbség van az ipari és mezei munkás között. Míg az ipari munkás csak munkajáróját bocsátja a munkaadó rendelkezésére, addig a mezei munkásnak sok munkaeszköze van és magával viszi azokat a munkába. A munkásnak, aki a feljegyzési évben semmi szerszámot nem vásárolt, van ásója (1 korona), lapátja (1 korona), kaszája (2 korona), kaszaköve (26 fillér), vasvillája (80—180 fillér), kapája (80—100 fillér), csákánya, csutkavágója és nádvágója, kalapácsa (160 fillér) és üllővasa (1 korona) a köszörüléshez, úgy hogy szerszámainak értéke 10 koronánál magasabbra tehető.

Nemcsak a munkaidő, hanem a munkabér is nagy hullámszerűségnek van alávetve. A napszám hétről-hétre változik. Legmagasabb bére volt a cséplőgépnél két hétig (2 korona 40 fillér), azután summában négy hétig 3 korona 30 fillértől lefelé 2 korona 90 fillérig (cséplés az elcséplelt gabona 3%-áért). Ez a hat hét július közepétől augusztus végéig tartott. Legalacsonyabb volt a bére április elejétől május közepéig, míg kapálni, kaszálni nem lehetett, 140—160 fillér. Téli kereseténél (csizmareparálás) legmagasabb munkabére volt 120 fillér. A munkásnak átlagos újapszámbére volt 2 korona 10 fillér, téli mellékkeresetének átlaga 75 fillér, napszámjának egész évi átlaga 1 korona 80 fillér. A földművelésügyi minisztérium jelentése szerint évszaki napszámabérek voltak 1910-ben:

Napszámber átlagra	Tavaszi	Nyár	Ősz	Tél	Évi átlag
Országos átlag	185	293	211	155	211
Hajdúmegyei	163	312	208	128	203
Szoboszlói járás (legalacsonyabb a megyében)	131	260	140	103	159
Nádudvari	163	273	153	—	196
A munkásé		210		75	180

Napszámmal keresett a munkás 324 korona 29 fillért mintegy 155 munkanapon, csizmareparálással 35 korona 64 fillért körülbelül 48 munkanapon, fő- és mellékfoglalkozásából eredő keresete tehát 359 korona 93 fillért tesz ki, mely 203 munkanap eredménye. Ha még az asszony 5 korona 80 fillér és a gyermekek 3 korona 17 fillér keresetét is hozzávesszük, akkor *368 korona 90 fillérre rúg a család évi készpénzbeli keresete.*

A munkás keresetének másik része terményből áll. Természetbeni keresménye: búza, rozs, szalma, tengeri és nád. Nád-vágásból kapott 50 kéve nádat, melyből 10 kévét eladott, az egésznek értéke 10 korona. Legfontosabb munkája az aratás, mert ezzel keresi meg kenyérnek valóját, a *takarórészt*. A munkás évek óta ugyanazon gazdánál arat és a feljegyzési évben az előző évi aratási szerződést változatlanul fogadta el társaival együtt. A takarást tizenegyedében vállalták, vagyis minden 11-ik keresztet kapja a munkás. 1910 nyarán keresett mintegy 7 kat. hold búza learatása után 6 mázsa búzát és másfél szekér szalmát. Ehhez járult még 1911 nyarán a gépnél keresett 185 kilogramm búza.

Az arató rendszerint kap ugyanattól a gazdától, akihez aratásra elszereződött, egy darab (átlag 2 hold) tengeriföldet megmunkálásra a termés bizonyos hányadában. A munkás két gazdánál 3 hold tengeriföldet kapált meg harmadában. Ügy az első, mint a második kapálást feleségével együtt végezte 22 munkanapon, melyből a munkásra csak 8 munkanap esett. 1910 őszén jutott neki 90 korona értékű tengeri kukoricaszár nélkül.

Természetbeni keresménye tehát:

6 mázsa búza	120 — K
másfél szekér szalma	6,50 „
40 kéve nád	8 — „
130 kg búza és 55 kg rozs (géprész)	37,40 „
185 kg tengeri	20 — „
összesen	191,90 K

(A tengeriből csak annyit vettünk itt számításba, amennyit a munkás saját élelmére fordított. A többit, amit disznó- és baromfinevelésre használt fel, számításon kívül hagytuk.)

Készpénz és termény béli keresménye:

Készpénz	36890 K	65,8%
Termény	191,90 „	34,2%
összesen	56080 K	100 %

A munkás egész évi keresete tehát 560 korona.

A földművelésügyi minisztérium 1908. évi jelentése szerint a férfimunkás évi keresete volt a vármegyében átlag 456 korona, a szoboszlói járásban csak 344 korona. Ha az 1910. évre mintegy 3,8% béremelkedést számítunk, az is csak körülbelül 473 korona, illetve 357 korona átlagnak felel meg.

Saját gazdasága csak disznó- és apró jószág tartására és nevelésére, kertjének megművelésére szorítkozik. Kis kertjének haszna még saját szükségletét sem fedezte, eladásról tehát szó sem lehetett. A kerti veteményeket vagy háztartásában, vagy az apró jószág, disznó etetésére használta fel. Termett 6 véka

krumpli (fele ennivaló, falé a malacnak), 5 liter pöszméte és egy kevés zöldség a főzéshez, azonkívül 12 kvadrát lucerna disznónak, apróléknak. Van 18 darab gyümölcsfa is a kertben, szilva, barack, alma, meggy és birsalma, de csak 3 liter barack és 2 liter meggy termett rajtuk. Míg a kerti munkát: ásást, kapálást közösen végezték, addig a jószágok gondozása az asszony dolga. A jószágtartás olyan fontos a munkás háztartására nézve, mint a takarás. Különösen a disznóneveléstől és hizlástól függ a munkás családjának megélhetése. Az 1910. évi leltárban volt egy 160 korona értékű hízó, melyet, decemberben leolt, egy 60 koronás süldő, melyet eladott és egy hasas koca, ennek 8 malacából 84 koronát árult, magát a kocát megtartotta. Baromfiállománya volt: 9 ruca, 6 tyúk és 10 csirke. Rucából négyet eladott, ötöt megettek, úgyszintén 2 tyúkot, a csirkéket maguk fogyasztották el és mintegy 100 tojást használtak fel.

Gazdaságából eredő készpénz jövedelme 170 korona 38 fillér, amiből 144 korona a disznó ára, a többi baromfiból, tojásból, rucatollból került össze. Saját gazdaságából elhasznált termény és jószág:

leolt hízó	160 — K
5 darab ruca	17 — „
2 darab tyúk	3 — „
10 darab csirke	10 — „
100 darab tojás	4 — „
3 véka krumpli	9 — „
5 liter gyümölcs	1 — „
összesen	215 — K

Gazdaságából eredő bevétele:

készpénz	170,38 K
termény	215 — „
összesen	385,38 K

Egész jövedelme tehát:

keresete	560,80 K
gazdaságából eredő bevétele	385,38 „
összesen	946,18 K

A munkásnak erre az volt a megjegyzése: „Énnálam többet nem igen keres egyik sem, de kevesebbet igen.”

Még komorabb a kép, ha a munkás kiadásait is szemügyre vesszük. Kiadásai szempontjából csak készpénzbeli bevételei jönnek tekintetbe és pedig:

keresete	368,90 K
készpénzbevétele terményből, jószágból	170,38 „
kölcsön	29, — „
összesen	568,28 K

Ezzel szemben kiadása 591 korona 39 fillért tett ki, vagyis *kiadásai meghaladták bevételeit*. Ez a munkás háztartásának legnevezetesebb pontja. A jószágtartás kielégítő eredménye és a munkaalkalmak teljes kihasználása mellett sem tudott annyit keresni, amennyi elsőrendű szükségleteinek fedezésére elegendő. Ez a feltűnő jelenség annál fontosabb, mert mint a napszá-

mosok nekem egyhangúan vallották, minden évben többet költenek, mint amennyit keresnek és arra a kérdésemre, hogy tudnak így évről-évre kijönni, azt a feleletet adták: „csak élünk valahogy, magunk se tudjuk hogy”. Az ország földművelő munkásságának száma bátran tehető 9 millióra (Dániel Arnold szerint 1910-ben a mezőgazdasági keresők száma megüti az 5 millió százezret). Kétségtelen, hogy az alföldi munkás élet-színvonala a legmagasabb az országban. Eszerint mondhatjuk, hogy az ország lakosságának fele évről-évre passzívvá válik a háztartásának mérlegét.

Kiadásait a szükségletek szerint a következő táblázat tünteti fel:

A. Fizikai fenntartásra szolgáló kiadások:

I. Táplálkozás

a) húsfélék és tej	109,03 K
b) növényi és ásványi anyagok (kávé, fűszer, só stb.)	120,13 „
c) italok (pálinka, bor stb.)	31,57 „
összesen	260,73 K

II. Ruházat

71,75 „

III. Lakás (bútorzat, edény, reparálás)

85,38 „

IV. Fűtés 10,82 K, világítás 5,40 K

16,22 „

V. Egészségápolás

a) gyógyszer, orvos 3,08 K

b) tisztaság (szappan stb.) 10,46 „

13,54 „

VI. Egyéb kiadás

a) munkaeszközökre és anyagra 7,16 K

b) munkába utazásra 4,64 „

c) jószágértartás (disznóőr-zés, takarmány stb.) 18,45 „

30,25 „

I—VI. fizikai fenntartásra szolgáló ki-

adása összesen..... 477,87 K

B. Fizikai és szellemi élvezetre fordított kiadások:

VII. Fizikai élvezetre

a) dohány 24,19 K

b) nyalánkság a gyermekeknek 2,20 „

VIII. Szellemi élvezetre

a) iskolakönyvek 4,48 „

b) levelezés —,44 „

szórakozás (tagsági díj, vendégség) 1,20 „

VII—VIII. Összesen 32,51 K

C. Egyebek:

IX. a) Adók 12,52 K

b) tűzbiztosítás 3,77 „

összesen 16,29 K

X. Adósságtörlesztés 31,02 „

XI. Megtakarítás 33,70 „

IX—XI. összesen 81,01 K

A—C. kiadásai összesen 591,39 K

Hogy mi minden adót fizet a munkás, annak megismerése végett közöljük az adónemeket is:

Állami adó	2,65 K
késedelmi kamat	—,06 „
országos betegápolási adó	—,10 „
megyei adó.....	—,06 „
községi pótagó.....	1,52 „
útadó.....	3,— „
adóbehajtási illeték	—,06 „
községi közmunka	1,75 „
egyházi adó.....	3,32 „
összesen.....	12,52 K

Feltűnő a kiadások között a pálinkára fordított aránytalanul nagy összeg (31 korona 57 fillér), úgyszintén az elfüstölt dohány ára (24 korona 19 fillér). Egészségtelennek kell mondanunk azt az arányt, mely a húsfélére és pálinkára kiadott összeg között fennforog. Míg a húsfélékre fordított kiadása az élelmiszerekre kiadott összeg 41,7%-át alig haladja felül, addig a pálinka ára az élelmiszerek árának 11,7%-át teszi ki. A pálinkát mindig hazahozatta (többnyire csak vasárnap vagy nagy munkaidéjén) és rendszerint felesége is ivott belőle. Altalában 20—30 filléres tételek szerepelnek. Legtöbbször törköly és tengeri, ritkábban közönséges életpálinka. Egyszer vett bort 40 fillérért és egyszer konyakot 30 fillérért. A munkás józanéletű, soha részeg nem volt, kocsmába nem járt, mégis 36,4 liter szeszesitalt fogyasztott el. Az alkohol a munkásosztálynál nem egyéb, mint a hiányzó táplálék pótléka. Meggyőződhetünk erről, ha közelebbről szemügyre vesszük, mit és mennyit eszik a munkás-család?

Neyérből a számadást következőképen csinálhatjuk meg:

600 kg	búza, takarórész
130 „	búza és
55 „	rozs, géprész
20 „	„ a gyermekek keresete (1 véka búza)
250 „	készpénzen vett búza

1055 kg. Ebből lesz, ha minden 100 kg búzából 20 kg-ot korpának, 10 kg-ot örlési vámnak levonunk,

738,50 kg búza- és rozsliszt, ehhez jön még

185,— „ tengeriliszt és

25,— „ vett búzaliszt

összesen 948,50 kg liszt, melyből fejenkénti évi fogyasztás 189,7 kg, ami 519 gramm napi lisztfogyasztásnak felel meg, ha a két legkisebb gyermeket egy kenyérevőnek vesszük. A fejenkénti fogyasztás országos átlaga:

1891—95. évben 199,5 kg

1896—900. évben 155,7 „

1901—905. évben 165,3 „ (Rác Gyula: *Pusztuló Magyarország* 1909.)

Burgonyából elfogyasztott a család mintegy 250 kilogrammot, ami fejenként 50 kilogramm évi és 27 gramm napi fogyasztásnak felel meg. A Németbirodalom népessége 1895—1906-ban 123,6 kilogramm rozst, 74,4 kilogramm búzát és 492,2 kilogramm burgonyát fogyasztott fejenként.

(Rác u. o.) Húst csak kis mennyiségben vettek egyszerre. „Kilót nemigen veszünk, — mondja az egyik munkás — mert drága csak félkilót vagy 75 dekát.” A munkás hússzámlája:

leölt disznó körülbelül	80 kg
vett hús (tehén- vagy bárányhús)	17 „
szalonna	32 „
zsír	2 „
húsfélék összesen	131 kg.

Ha még a leölt 5 rucát, 2 tyúkot és 10 csirkét is hozzávesszük, akkor sem számíthatunk többet, mint 156,50 kilogramm húst és zsírt fejenként, tehát 31,3 kilogramm évi és 85 gramm napi fogyasztást (a két legkisebbet ismét egynek véve). Budapest 1905. évi átlagos húsfogyasztása fejenként 47,5 kilogramm, Berlinben 78 kilogramm, Parisban 79 kilogramm, a Németbirodalom 1896. évi fejenkénti húsfogyasztása 41 kilogramm. (Rác u. o.) Egész éven át mintegy 100 tojást, 65 liter tejet, valamint másfél kilogramm túrót fogyasztottak el, amiből nagyon kevés jut egy-egy személyre.

Élelmiszer-kiadásairól és elfogyasztott terményeiről az alábbi táblázat nyújt összefoglaló kimutatást, amelyből látjuk, hogy az élelmiszerek 60%-a vagy gazdaságából, vagy terménykeresményéből került ki s csak 40%-át vette pénzen.

Pénzen vett élelmiszerek:

a) állati anyagok	K	kg
hús	25·45	17·00
szalonna	64·96	31·03
zsír	4·10	2·00
túró	—·82	1·50
tejföl	3·91	liter
tej	9·79	65·25
b) növényi anyagok		
buza	62·18	250·00
liszt		25 00
krumpli	17·12	
gyümölcs		
kávé	—·48	
cukor	7·93	30·50
só	9·49	34·75
fűszer	5·81	
c) italok		liter
pálinka	30·87	35·4
bor, konyak, rum	—·70	1

Termény:

a) saját gazdaságából	K	kg
disznó	160—	80 kg
rucá	17—	17·5 „
tyúk	3—	3 „
csirke	10—	7·5 „
tojás	4—	100 drb
krumpli	18·30	180 „
gyümölcs	—·80	„
b) keresményéből		
buza	158·40 K	730 kg
rozsa		55 „
tengeri	20—	185 „

Hogy a munkás családja mit eszik, arra nézve az a feljegyzés szolgáltat adatot, amelyet a munkással készítettem. Egy téli és egy nyári hónapban napról-napra felírta az ételleket. Ebből az étlapból egyebek között az is kitűnik, hogy a munkás másképen táplálkozik télen, mikor nem végez nehéz munkát és másképen nyáron, nagy dologidőben. Ez a különbség a nyári és téli táplálkozás között a mezőgazdasági munkásoknál általános.

Étkezés 1911 februárban:

Reggeli	Ebéd	Vacsora
1. pörkölt káposzta kolbásszal	pergelt tésztaleves	semmi
2. kenyér, szalonna	lepény	semmi
3. kenyér, szalonna	krumplileves kolbásszal	kenyér, szalonna
4. kenyér, szalonna	sült szalonna	csipkett tésztaleves
5. (vasárnap) semmi	töltött káposzta	kenyér, szalonna
6. kenyér, szalonna	pergelt tésztaleves	kenyér, szalonna
7. kenyér, szalonna	nuditészta	kenyér, szalonna
8. sült oldalas, kolbász	hagymaleves	semmi
9. kenyér, szalonna	csipkett tésztaleves	kenyér, szalonna
10. kenyér, szalonna	paszulyleves	sült oldalas
11. kenyér, szalonna	krumplileves	tört krumpli
12. (vasárnap) semmi	aprókáposzta hussal	szalonna
13. sült szalonna	káposzta	lepény
14. szalonna	csipkett tésztaleves	vizi cibereleves
15. sült szalonna	tört borsó hussal	déli maradék
16. sült szalonna	tesztaleves	sült krumpli
17. piritós	sült tészta	déli maradék
18. szalonna	krumplileves	piritós
19. (vasárnap) semmi	töltött káposzta	tej
20. szalonna	csipkett tésztaleves	szalonna
21. piritós	paszuly	tej
22. betegség miatt egyszer	tojás	
23. piritós	káposztaleves hussal	szalonna
24. piritós	hamuleves (köménymagos)	vakaró
25. (vasárnap) kávé	aprókáposzta hussal	szalonna
27. piritós	káposzta hussal	zsiros vakaró
28. piritós	tesztaleves	sült krumpli

Étkezés 1911 július havában:

1. sült szalonna	zöldpaszuly	déli maradék
2. (vasárnap) semmi	husleves	tej
3. szalonna	pöszmételeves, tészta	pöszmételeves
4. szalonna	husleves, krumpli	meggyleves
5. szalonna	paszulyleves, csirkehus	paszuly
6. sült szalonna	hagymaleves, palacsinta	krumplileves
7. szalonna	paprikáscsirke nokerlivel	pöszmételeves
8. szalonna	hagymaleves, tészta	rántotta
9. (vasárnap) semmi	paprikáscsirke, krumpli	szalonna
10. sült szalonna	zöldpaszuly, nudlitészta	zöldpaszuly
11. szalonna	galuskatészta	tej
12. sült szalonna	krumplileves, csirkepaprikás	savanyutojás (aratás vége)
13. szalonna	lebbencsleves	aludttej
14. szalonna	töklevés, rántotta	krumpli hajában
15. szalonna	nuditészta	piritós
16. (vasárnap) semmi	husleves, krumpli	krumpli, kolbász
17. szalonna	lebbencsleves	vizileves
18. szalonna	töklevés, rántotta	déli maradék
19. szalonna	hagymaleves, rántotta	piritós

Reggeli	Ebéd	Vacsora
20. sült szalonna	csirkehus	hallevés
21. szalonna	töklevés, törtkrumpli	piritós
22. szalonna	krumpli, csirkehus	rántotta
23. (vasárnap) semmi	hus krumplival	kávé
24. szalonna	pergeltlevés	szalonna
25. sült szalonna	vizileves, pogácsa	lepény
26. szalonna	töklevés, kolbász	szalonna
27. szalonna	savanyutojás, tengeri	szalonna
28. szalonna	vizileves, turósesusza	sült szalonna, kolbász
29. szalonna	hagymaleves, tört- krumpli	rántotta
30. (vasárnap) semmi	csirkehus	csak kenyér
31. szalonna	pergeltlevés	tej

Vizsgálódásunknak végére értünk. Láttuk, hogy a munkás vagyona, mely lényegében kis házából és disznajából áll, nem gyarapodott, hanem csökkent. Kézpénzbeli keresete nem éri el a 400 koronát és egész évi keresete 560 korona. Az aratást és disznótartást ismertük fel jövedelme két oly tényezőjének, melyen egész háztartása alapul. De láttuk azt is, hogy takarással nem keres annyi búzát, amennyi családjának fenntartásához szükséges és a disznótartás nagyon kockázatos, csak a legritkébb esetben sikerül és ha nem jól üt be, akkor egész jövedelme fenti keresetére zsugorodik össze. Végül láttuk, hogy a legkedvezőbb viszonyok között is kiadásai meghaladják bevételeit. Vizsgálódásunk eredménye tehát a következő: 1. *A munkás elsőrendű szükségletei is csak szűkösen nyernek kielégítést.* 2. *A munkás háztartása évről-évre passzív mérleget mutat,* jöllehet a munkaalkalmakat teljes mértékben kihasználta és munkafeltételei (viszonya a gazdához stb.) aránylag kedvezők voltak. 3. *A munkás és családja rosszul táplált,* ami önkéntelenül előmozdítja a szeszésitalok nagyobb mértékben való élvezetét. Mindezek a bajok mélyen a társadalmi szervezetben gyökereznek. A mezőgazdasági munkásság helyzetének javítása csak nagy, átfogó gazdasági és politikai átalakulás útján lehetséges.

Függelék.

A munkáscsalád állapota a harmadik háborús évben.

(1917.)

Hogy teljes legyen a kép, amelyet a munkásról adtunk, kiegészítjük a tanulmányt a család életének háborús rajzával. Az adatok 1917-ből valók. Minthogy azokat a munkás feleségének bemondása alapján állítottam össze, nem oly részletesek, mint a hét év előttié, de megbízhatóságuk szintén kétségen felül áll.

A család viszonyai a lefolyt évek alatt változtak. 1913-ban született egy ötödik fiú, aki azonban 1915 nyarán angolkórban elhalt. A munkás 1915 novemberében bevonult, eleinte a román határon teljesített csendőri szolgálatot, majd résztvett a román háborúban. 1917 októberében a legidősebb fiút is bevették katonának. Az asszony tehát először ötöd-, majd negyedmagával maradt otthon.

Hogy a munkás gazdasági viszonyairól kellő képet nyerjünk, azt kell megállapítanunk, hogy milyen változáson ment keresztül a vagyona az első felvétel óta eltelt hét év alatt és a háború folyamán. Minthogy az értékek összehasonlítása nem vezetne megbízható eredményre a becslés különbözősége és különösen a pénz értékének nagy csökkenése miatt, legmegbízhatóbb az eredmény, ha az egyes vagyondarabokat vesszük és megállapítjuk, hogy mi van és mi nincs meg az 1911. évi vagyonállományából és mi jött újonnan hozzá. Ilymódon az 1911 és 1918. év elején meglévő vagyonának összehasonlításából a következő eredményre jutunk: A ház jó állapotban van és tehermentes (1911-ben maradt még 17 korona, teher rajta.) Mint mindennek, így ennek is emelkedett az értéke, azonban aránylag csak keveset, aminek okát abban találjuk, hogy munkásházak eladásánál — bár ritkán akad eladó, — a spekuláció ki van zárva. A bútordarabok ugyanazok, mint 1911-ben voltak, csupán ezelőtt négy évvel vettek két belső függőnyt a két ablakra és a háború alatt a kisebbik ágyat feltűzelték, mert már egészen rossz volt. Konyhaedényei szintén ugyanazok, amelyek az 1911. évi leltárban vannak felsorolva, azzal a különbséggel, hogy a 10 tányérból csak 4, a 4 tálból kettő és a 6 késből 3 van meg. Új szerzemény 1911 óta nincsen. Ruházatukon végzett a háború a legnagyobb pusztítást. A munkás egész ruhaállománya egy kalapból és egy téli ujjasból áll. Ha hazajön a katonaságtól, nincs mit felvennie. Az asszonynak nincs egy új ruhadarabja sem 1911 óta., sőt holmija kevesebb lett, amennyiben az akkori 6 szoknyából csak 2 és 10 kendőjéből szintén csak 2 van meg. A gyerekek is lerongyolódtak. Amíg annakidején mindegyiknek volt csizmája, most egynek sincsen. A három fiú ruházata a következő darabokból áll: 3 nadrág, 3 ujjas, 1 mellény, 2 ing, 3 gatyka, 3 kalap. Vagyis semmivel se több, mint a rajtukvaló. Élelmiszerkészlet: semmi. Jóság: 2 tyúk, egyéb semmi. Megtakarított pénze 60 korona 40 fillér, adóssága 150 korona. (Megtakarított pénze a Kölcsönös Segélyzőegyletbe piculái befizetett 3 betétjének kétévi összege. Ez adósságának biztosítéka. A 150 koronán disznót vett az asszony hízlalásra. Adósságát azonban nem fizette vissza, mert a hízlalás nem sikerült, a disznót eladta, árát elköltötte.) Megállapíthatjuk mindezekből:

1. *hogy a munkás vagyona hét év leforgása alatt semmivel sem gyarapodott;*

2. *hogy vagyonának jelentékeny része a háborúban elpusztult. A munkás a háborúban vagyonilag tönkrement;*

3. *a munkás családja a háborúban teljesen lerongyolódtott.* A második fiút 1917. év végével haza kellett venni, mert nem volt ruhája és béréből nem tellett ruházkodásra.

A család kereseti viszonyai is nagyot változtak, minthogy egyrészt a két legidősebb fiú is kereső lett, másrészt pedig a munkás bevonult. Jövedelmi forrása volt a családnak a hadisegély és keresete. Gazdaságából feltűnően kevés.

Hadisegélyt kapott az asszony saját maga és két kisebb gyereke után havonta 54 koronát. Keresett aratáson a legidősebb fiával együtt, aki mellett mint marokszedő dolgozott 5 mázsa búzát és 50 kiló árpat több mint egy hónap alatt. Azonkívül két

köblös tengeriföldet kapáltak meg együtt. Innen kaptak 3 múzsa tengerit. Az asszony keresett még 3 napi szállókötözéssel 12 koronát és télen háziiparral 5 koronát. (Ezt az összeget két hét alatt kereste a Népházban gyékényszövésessel!) A legidősebb fiú keresett még 1917 tavaszán Debreczenben a vasútnál pályamunkával 4 hónap alatt 120 koronát és ősszel a gépnél otthon 6 nap alatt 30 koronát. A második fiú 1917 januárban gazdasági (külső) cselédnek állott el egy kiscgazdához egy évre. Évi bére volt: 70 korona, 2 mázsa búza, 2 kiló szappan és 200 darab ganéj tűzrevalónak. A munkás bevonulása óta otthon még nem dolgozott, aratási szabadságot egyik évben sem kapott. 1917-ben aratott a debreozeni földön mint katonai kirendeltség és 120 koronát küldött haza. Kertjének jóformán semmi hasznát sem vette, a nagy szárazság miatt nem termett benne semmi. Csupán gyümölcsfáiról volt 100 birsalmája és 20 liter szilvája, Disznájára ráfizetett, mert nem hizott meg, 140 koronáért vette a szövetkezettől kapott kölcsönön és 160 koronáért adta el hizlás után. Legjobban járt még az aprólékkal, 9 csirkét nevelt fel és azt meg is ették.

Jövedelme így állítható össze:

hadisegély havonta 54— K.....		648— K
készpénzbeli keresete: a munkásnak.....	120— K	
„ „ az asszonynak.....	17— „	
„ „ a legidősebb fiúnak.....	150— „	
„ „ a második fiúnak.....	70— „	357— K
terménykeresete az asszonynak és a legidősebb fiúnak		
5 mázsa búza.....	250— K	
3 mázsa tengeri.....	102— „	
kis szekér szalma.....	80— „	
a második fiúnak		
2 mázsa búza.....	100— „	
2 kiló szappan.....	20— „	
200 darab ganéj.....	30—	582— K
<i>gazdaságából,</i>		
1 disznó ára.....	160— K	
9 csirke.....	117— „	
100 birsalma.....	5— „	
20 liter szilva.....	6— „	288— K
<i>Évi jövedelme összesen</i>		1875— K

A hadisegély a család jövedelmének 34 százaléka. Míg 1911-ben a családnak csaknem egész keresetét a munkás maga kereste, addig 1917-ben a család keresetének 42,5 százalékát a legidősebb fiú, 23,4 százalékát a második fiú, 21,3 százalékát az asszony és csak 12,8 százalékát kereste a munkás.

A munkáscsalád jövedelme körülbelül kétszer akkora, mint 1911-ben volt. De hogy ezt a jövedelemszorulatot helyesen értékelhessük, számításba kell vennünk azt, hogy a háború előtt a munkás úgyszólván egyedül keresett, most pedig feleségével és két fiával együtt. *Négyen keresték meg tehát a háborúelőtti jövedelem kétszeresét.* A munkáscsalád jövedelme tényleg nem emelkedett, hanem csökkent.

A munkás felesége aránylag keveset járt napszámba. Ennek oka nem az, hogy nem akart dolgozni, hanem az, hogy a munka-

Hogy a munkás gazdasági viszonyairól kellő képet nyerjünk, azt kell megállapítanunk, hogy milyen változáson ment keresztül a vagyona az első felvétel óta eltelt hét év alatt és a háború folyamán. Minthogy az értékek összehasonlítása nem vezetne megbízható eredményre a becslés különbözősége és különösen a pénz értékének nagy csökkenése miatt, legmegbízhatóbb az eredmény, ha az egyes vagyondarabokat vesszük és megállapítjuk, hogy mi van és mi nincs meg az 1911. évi vagyónállományából és mi jött újonnan hozzá. Ilymódon az 1911 és 1918. év elején meglévő vagyonának összehasonlításából a következő eredményre jutunk: A ház jó állapotban van és tehermentes (1911-ben maradt még 17 korona, teher rajta.) Mint mindennek, így ennek is emelkedett az értéke, azonban aránylag csak keveset, aminek okát abban találjuk, hogy munkásházak eladásánál — bár ritkán akad eladó, — a spekuláció ki van zárva. A bútordarabok ugyanazok, mint 1911-ben voltak, csupán ezelőtt négy évvel vettek két belső függőnyt a két ablakra és a háború alatt a kisebbik ágyat feltűzelték, mert már egészen rossz volt. Konyhaedényei szintén ugyanazok, amelyek az 1911. évi leltárban vannak felsorolva, azzal a különbséggel, hogy a 10 tányérból csak 4, a 4 tálból kettő és a 6 késből 3 van meg. Új szerzemény 1911 óta nincsen. Ruházatukon végzett a háború a legnagyobb pusztítást. A munkás egész ruhaállománya egy kalapból és egy téli ujjasból áll. Ha hazajön a katonaságtól, nincs mit felvennie. Az asszonynak nincs egy új ruhadarabja sem 1911 óta., sőt holmija kevesebb lett, amennyiben az akkori 6 szoknyából csak 2 és 10 kendőjéből szintén csak 2 van meg. A gyerekek is lerongyolódtak. Amíg annakidején mindegyiknek volt csizmája, most egynek sincsen. A három fiú ruházata a következő darabokból áll: 3 nadrág, 3 ujjas, 1 mellény, 2 ing, 3 gatyka, 3 kalap. Vagyis semmivel se több, mint a rajtukvaló. Élelmiszerkészlet: semmi. Jóság: 2 tyúk, egyéb semmi. Megtakarított pénze 60 korona 40 fillér, adóssága 150 korona. (Megtakarított pénze a Kölcsonös Segélyzőegyletbe piculái befizetett 3 betétjének kétévi összege. Ez adósságának biztosítéka. A 150 koronán disznót vett az asszony hízlalásra. Adósságát azonban nem fizette vissza, mert a hízlalás nem sikerült, a disznót eladta, árát elköltötte.) Megállapíthatjuk mindezekből:

1. *hogy a munkás vagyona hét év leforgása alatt semmivel sem gyarapodott;*

2. *hogy vagyonának jelentékeny része a háborúban elpusztult. A munkás a háborúban vagyoniilag tönkrement;*

3. *a munkás családja a háborúban teljesen lerongyolódtott.*

A második fiút 1917. év végével haza kellett venni, mert ne volt ruhája és béréből nem tellett ruházkodásra.

A család kereseti viszonyai is nagyot változtak, minthogy egyrészt a két legidősebb fiú is kereső lett, másrészt pedig a munkás bevonult. Jövedelmi forrása volt a családnak a hadisegély és keresete. Gazdaságából feltűnően kevés.

Hadisegélyt kapott az asszony saját maga és két kisebb gyereke után havonta 54 koronát. Keresett aratáson a legidősebb fiával együtt, aki mellett mint marokszedő dolgozott 5 mázsa búzát és 50 kiló árpát több mint egy hónap alatt. Azonkívül két

lapot és zárt lapot) férjének, fiának, testvérének és férje barátainak és kapott is ugyanannyit. A 20 koronában benne van azonban annak a levélpapírosnak az ára is, amelyet hozzátartozóinak az útra vásárolt. Újságot vettek hetenként egyszer-kétszer az utcán (falun is vannak rikkancsok) és pedig rendszerint a *Kis Újságot*. Az útiköltség tétele azért olyan nagy, mert nyáron az asszony minden második héten meglátogatta Debreczenben férjét, aki ott volt aratómunkán. Szomorú jelenség, hogy ay, iskolakönyvek épp úgy megdrágultak, mint a szappan, baromfi vagy akármilyen más. A kiadások között legfeltűnőbb az elhasznált szappan ára, mely a békeáraknak több mint harmincszorosa. Ruhát csak a gyerekeknek vettek és pedig 1 kalapot, 3 nadrágot, 1 nyári kabátot és 1 pár csizmát a legkisebbnek.

Az élelmiszerekről részletes kimutatást adni nem tudunk, elég annyi, hogy egész évben csak két kiló marhahúst, mintegy 8 liter tejet vettek és 7 mázsa 80 kiló búzát, 24 kiló lisztet, mintegy 2 mázsa krumplit fogyasztottak el. Búzafogyasztásuk fele a békeévinek, a krumpli is félmázsával kevesebb, holott most nem öten, hanem hatan voltak hozzá, mert a legidősebb fiu otthon volt októberig és azután küldött neki az anyja csomagot, férjének pedig minden második héten vitt be Debreczenbe aratás idején egy 5 kilós cipót és süteményt, úgy hogy körülbelül 80 kiló kenyeret és azonfelül tésztát fogyasztott el hazulról a munkás. A táplálkozás, hiányos volta mutatkozik az orvos és gyógyszerkiadáson. Minthogy az asszony békeidőből nem volt hozzászokva a nehéz munkához, rossz táplálkozással nem bírta a munkát, megerőltette magát és állandóan hideglelős.

Itt adjuk a munkáscsaládnak egyheti háborús étlapját. A háborús és békeétkelés között fennálló különbség az étel-nemeknek pusztá felsorolásából is kitűnik. Hus, szalonna, tej stb., sok minden eltűnt a munkás asztaláról, ami azelőtt táplálkozásában fontos szerepet játszott.

N a p	Reggeli	Ebéd	Vacsora	Napi étkezés ára
1918 április 9	feketekávé 1'20 K	paszulyleves 3'— K	kenyér, turó 2'— K	5'20 K
1918 „ 10	kenyér, turó 2'— K	galuska 3'— K	lebbensleves 2'— K	7'— K
1918 „ 11	feketekávé 2'— K	lebbensleves 2'— K	kenyér 1'— K	5'— K
1918 „ 12	málé 2'— K	krumpli leves 3'— K	—	5'— K
1918 „ 13	kenyér 1'— K	paprikás krumpli 2'— K	kenyér, turó 2'— K	5'— K
1918 „ 14	—	töltött ká- poszta 3'— K	kenyér, turó 2'— K	5'— K
1918 „ 15	—	káposzta 3'— K	kenyér 2'— K	5'— K

A család napi élelmiszerkiadása 5 korona körül van, fejeként egynapi étkezés átlag 1 korona 33 fillérbe kerül, ami 39 korona 90 fillért tesz ki havonta,

A mezőgazdasági munkásság háborús élelmezésének behatódó megvilágítására szolgál az alábbi táblázat, mely *Zágonyi Lajosné* feljegyzései alapján készült egy másik mezőgazdasági munkáscsalád egyheti étlapjáról. A munkás szintén hadbavonult, fronton van és felesége négy gyerekkel (10, 8, 4 éves és egy 8 hónapos) maradt otthon. Zágonyiné kérésre egy hétig (1918 április 22—28) pontosan felírta az elfogyasztott élelmiszermennyiséget. A táblázatból látjuk, hogy reggeli két

nap kivételével csak kenyér, három napon pedig vacsora nincsen, húsféle egyáltalán nem kerül az asztalra, zsírnak, főzelékfélének is jobbadán csak a nyoma van meg. Kenyér a családnak csaknem egyedüli tápláléka. A nélkülözések nyoma meglátszik a gyermekeken: mindegyik sápadt, vézna, beteges.

Zágonyi Lajos mezői munkás családjának heti étlapja:

N a p	Reggeli	Ebéd	Vacsora
1918 április 22	kenyér	krumplisguluska	—
1918 „ 23	kenyér, kávé	paprikáskrumpli	kenyér
1918 „ 24	kenyér, kávé	köménymagosleves	kenyér, tej
1918 „ 25	kenyér	cukros griz	—
1918 „ 26	kenyér	vízicibere	tej, tojás
1918 „ 27	kenyér	tésztaleves	kenyér
1918 „ 28	kenyér	tejből kása	—

Élelmiszermennyiség grammokban 1918 április

	22.	23.	24.	25.	26.	27.	28. (vas.)	5 tagú család heti fogyasztása	Heti fejadag	Napi fejadag
1. kenyér	1000	1700	1350	1500	1600	2700	1000	10850	2170	310
2. liszt	1000	—	30	—	125	250	—	1405	281	40
3. krumpli	500	1500	—	—	—	100	—	2100	420	60
4. szalonna	100	—	—	—	—	50	—	150	30	4
5. zsír	—	—	60	—	—	—	—	60	12	2
6. tej (liter)	—	—	1	—	1.5	—	1.5	4	0.8	0.1
7. tojás (darab)	—	—	—	—	5	1	—	6	1.2	—
8. kása (liter)	—	—	—	—	—	—	1/4	0.5	—	—
9. griz	—	—	—	500	—	—	—	500	100	14
10. hagyma	—	20	—	—	—	—	—	20	4	—
11. só	20	15	30	—	—	20	—	85	17	2
12. cukor	—	100	100	100	100	—	50	450	90	13
13. kávé	—	50	50	—	—	—	—	100	20	3
14. paprika	—	3	—	—	—	—	—	3	—	—
15. fahéj	—	—	—	5	—	—	5	10	2	—
16. ecet (liter)	—	—	—	—	1 1/4	—	—	1 1/4	1 1/4	—
17. köménymag	—	—	5	—	—	—	—	5	1	—

Ha a család heti fejadagát április hóna megfelelően átszámítjuk és összehasonlítjuk egy, havi 100 márkán aluli jövedelmű német munkáscsalád havi fejadagával, amelyet a berlini fogyasztók védelmére alakult badibizottságnak (*Kriegsausschuß für Konsumenteninteressen*) 1916 és 1917. évi felvétele alapján a német Statisztikai Hivatal számított ki (17. *Sonderheft zum Reichs-Arbeitsblatte. Beiträge zur Kenntnis der Lebenshaltung im dritten Kriegsjahre*. Berlin: Carl Heymanns Verlag. 1918. X. tábl. 44. 1), akkor a következő eredményre jutunk: A német munkás étlapja sokkal változatosabb, mert bizonyos, nála gyakran előforduló élelmiszereket (hús-, gyümölcskonzervek stb.) a mi mezőgazdasági munkásaink nem is ismernek. Csak a kenyér- és lisztadag mennyisége felel meg nagyjában a német munkásénak, a főzelék már kevesebb, tojásfogyasztás meg csaknem felényi. *A német munkás kétszerannyi cukrot, ötször annyi tejet, háromszor annyi zsírt (vaját stb.), hétszer annyi burgonyát és hatszor annyi kávéfogyasztott el, mint a magyar mezőgazdasági munkás, hozzá még majdnem két kiló húst, amikor ez a magyar mezőgazdasági munkás asztaláról úgyszólván teljesen eltűnt. A havi 100 márkán aluli jövedelmű német munkáscsaládnak fejenként 30,05 márkába kerül egyhavi ételmezése (i. m. II. táblázat 28. 1.), a magyar mezőgazdasági munkásnak fejenként és havonként*

39 korona 90 fillérbe. A német munkás fenti kiadásában bennvannak italok és egyéb élvezeti cikkek is (dohány stb.), melyek a mi munkáscsaládunknál nem fordulnak elő.

	Havi fejadagja egy havi 100 márkán aluli jövedelmű német munkáscsaládnak (i. m. X. tábl. 44. l.)		Havi fejadagja egy magyar mezőgazdasági munkáscsaládnak (Zágonyi)
	1916 április gramm	1917 április gramm	1918 április gramm
kenyér	9.737	7.302	9.300
sütemény	775	275	—
liszt, dara	100	1.234	1.204
burgonya	15.858	12.437	1.800
zsir (vaj, olaj)	754	514	180
hus (kolbász, sonka)	769	1.671	—
huskonzerv	166	88	—
hal	705	100	—
tojás (drb)	8	8	5
tej (liter)	10	17	3.4
sajt	255	—	—
főzelék (gyümölcs)	1.570	460	872
főzelék- és gyümölcskonzerv	2.000	428	—
gyümölcisz, lekvár	1.024	70	—
cukor	1.154	750	386
babkávé	177	41	—
malátakávé, cikória	579	465	86

Nádudvari háborús és békeárak összehasonlító táblázata:

	1911 április Kor.	1917 április Kor.	1918 április Kor.
1 kg marhahus	1.28	9-10	12-—
1 „ disznóhus	1.52-1.72	6- 8	10-—
1 „ szalonna	1.92-2.24	15-—	20-—
1 „ disznózsir	2.16	16-—	—
1 „ kolbász	2-—	14-—	28-—
1 „ cukor	—24-26	1.68	2.48
1 „ só	—26	—44	—44
1 „ hagyma	—	2.40	2.40
1 „ liszt	—34	—70	1.40
1 „ krumpl:	—10	1.60	1-—
1 „ rizskása	—40	—	—
1 „ alma	—	1.60	5-—
1 „ szilva	—	4-—	4.40
1 „ tehénturó	—56	—	—
1 mm buza	21.60	50-—	—
1 liter tej	—16	1.20	1.50
1 liter tejfel	—80	—	—
1 liter ecet	—	5-—	—
1 deka paprika	—04	—60	—80
1 deka bors	—02	2-—	2-—
1 drb tojás	—04	—60	—40
1 drb csirke	1-—	18-—	32-—
1 drb hizott ruca	4-—	60-—	70-—
1 kg szappan	—64	12-—	24-—
1 skatulya gyufa	—02	—12	—20
1 liter petroleum	—28	—80	—80
1 liter pálinka	—72	20-—	—
1 liter bor	—80	—	—
Férfikalap	3-—	—	—

	1911 április Kor.	1917 április Kor.	1918 április Kor.
Gyerekkalap	—40	20—	—
Gyereksapka	—64	—	—
Gyereknadrág	560	24—	—
Nyári gyerekkabát nadrággal	—	40—	—
Gyerekkabát	380	—	—
Gyerekkötő	—24	—	—
1 pár gyerekcsizma	5—	50—	—

Összefoglalva, röviden azt mondhatjuk a munkás családjáról: A munkás a békeidőkben vagyoniilag nem gyarapodott, a háborúban tönkrement. Jövedelme a munkabérek nagy emelkedése mellett is aránylag csökkent. Kiadása most is meghaladja bevételét és nem a szükségletekhez igazodik, hanem a munkás teljesen a háborús konjunktúra áldozata: szappanra nyolcszor annyit költött, mint húsrá. Táplálkozása, ruházkodása tarthatatlan színvonalra süllyedt. A munkáscsalád elsőrendű szükségleteit sem tudja kielégíteni.

HATÁRKÉRDÉSEK.

Kolnai Aurél:

Aktivitás és passzivitás a kulturfejlődésben.

1. A kultúra fejlődése az aktivitás, vagy a passzivitás növekedését mutatja-e? Vagy amennyiben e kérdésre nem lehet egyszerűen egyik vagy másik irányban válaszolni: *mennyiben* mutatja a passzivitás és *mennyiben* az aktivitás növekedését? Elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt érdemes e problémának megoldását keresni. Elméleti szempontból való jogosultsága azonnal kitűnik valamivel részletesebb megfogalmazásából. Aktivitás alatt értjük az embernek környezetére, passzivitás alatt környezetének őreá való módosító hatását. Kérdésünk most már így hangzik: A kultúra fejlődése az irányban mutat-e, hogy az ember változtatja mindjobban a környezetet, vagy fordítva? — illetve, ha mindkét tendencia meglétét észleljük, mi azok viszonya egymáshoz és a fejlődéshez! De az ember s környezetének kölcsönhatása, bárminő oldalról vetjük vizsgálat alá, mindenképen az élet centrális jelenségére: az alkalmazkodásra² irányítja figyelmünket. Az alkalmazkodásban nyilvánuló aktivitás és passzivitás nem teljességgel jelentéktelen problémája a biológiának, a lélektannak s a szociológiának, főleg ha ragaszkodunk ahhoz a törekvéshez, hogy az élet valamennyi jelenségét egy általános biológiai szintézisbe foglaljuk. Továbbá gyakorlati szempontból is érdekes kitűzött tárgyunkkal foglalkozni, mert hiszen az „aktivitás” és „passzivitás” kifejezéseket gyakran halljuk értékelő hangsúllyal ellátva is. Majd a tudományos gondolkodást, avagy a kereszténységet támadják „passzivitása” miatt, majd az igazi kulturlélek járulékaul állítják be a passzivitást és bizonyos megvetéssel tekintenek az úgynevezett cselekvő típusra. E zavaros fogalmak közé feltétlenül világosságot hoz az aktivitás és passzivitás a kulturfejlődés viszonyának tisztázása, mert bátran állíthatjuk fel a megállapított kulturtendenciákat célkitűzésekül. (Ez abszolúte nem jelenti, hogy minden tény, mert van, helyesnek és helybenhagyandónak ítélnénk.) Az alábbiakban megkísérlünk egy lépést tenni a kér-

¹ Értve alatta nemcsak a tudatos ént, hanem az egész organizmust.

² Alkalmazkodás és élet szinonímakként is felfoghatók. De általában az alkalmazkodásnál egyrészt inkább a környezettel közvetlenül összefüggő életműködésekre gondolunk, másrészt értékelő fokozatokat használunk: „jobban”, „rosszabbul” alkalmazkodni. S ennek meg is felel a „teljesebb” és „hiányosabb” élet, csak kevésbé tudományos kifejezés.

dés kielégítő megoldása felé. Még előbb említenünk kell Pikler Gyula 1917-ben megjelent könyvét,³ mely rendkívül kiélezd a szervezet aktivitását az élettelen környezettel szemben, tehát mondhatjuk: állást foglal kérdésünkben a kulturaktivitás mellett (amennyiben a *fejlettebb* élet szerinte is *több élet*). Tétéleinek tárgyalásába itt nem bocsátkozhatunk, de megjegyezzük, hogy azok ismeretével írjuk a következőket.

I. Alkalmazkodás és kulturfejlődés.

2. Nem nehéz eldönteni, vajjon a kulturátlan, avagy a kultúrember változtatja-e inkább környezetét. Szerszámok, tűz, lakóház, gépek, földművelés, folyószabályozás — ahogy csak találomra eszünkbe jutnak —, megannyi tény a feltétlenül megálló elv számára: a kultúrember módosítja a külvilágot erősebben. Sőt csak valamivel részletesebb átsiklás a kultúra adatain meggyőz arról, hogy nemcsak e kvalitatív megállapítás helyes, hanem többé-kevésbé pontos függvényi viszony figyelhető meg a kultúra és aktivitás között. Hogy ezt az összefüggést biológiailag megérthessük, természetesen nem elég pusztán idevonatkozó tényeket gyűjteni, hanem valamivel általánosabban kell az aktív és passzív alkalmazkodást áttekintenünk. És pedig nemcsak a primitív és a kultúrembert, hanem az állatot és az embert is szembeállítva egymással, ami hathatósan fogja, emelni a perspektíva tisztaságát.

Ha az aktivitás fentebb említett vagy egyéb jelenségeit szemügyre vesszük, azt találjuk, hogy mindannyian célszerűek, tágabb értelemben vett életfunkciókat jelentenek, szükségleteket elégítenek ki, hogy úgy mondjuk: kedvezőtlenebb állapotokon segítenek. Tehát alkalmazkodási jelenségek. Szkémájuk a következő: A környezet egy eleme akadályozza az ember valamely tendenciájának érvényesülését, az ember pedig ez elemet megváltoztatja rombolás, illetve alkotás által. Például tendenciája az emberi szervezetnek, hogy bizonyos hőfokon maradjon. A hideg környezet ezt akadályozza. Az ember azonban módosítja, amennyiben más élőlények bőrével, vagy más részeivel (szövet) fűdi magát, illetve fűdött helyet készít magának stb. Ez alkalmazkodás, mert kompromisszum a szervezet tendenciái és a külvilág adottságai között; valamint aktív, mert a külvilág megváltoztatásával jár. Mennél kulturáltabb az ember, annál szélesebb körben és annál állandóbban valósítható meg, így a kultúra egykor valószínűleg el fog jutni odáig, hogy elérhessük e téren a legteljesebb aktivitást: az éghajlat megváltoztatását.

Ez alkalmazkodás váza tehát: környezetemmel nem férek össze, ennél fogva *megváltoztatom*. Tudjuk azonban, hogy létezik egy másik ilyen szkéma is: környezetemmel nem férek össze, tehát *megváltozom*. A fentebb használt példánál maradva, a hideg elleni védekezésnek nem egyedüli módja a környezet hidegségének megszüntetése vagy elszigetelése a környezet

³ *Sinnes physiologische Untersuchungen*. Leipzig: Barth, 1918.

részeinek átalakításával, hanem van egy másik is: az állat testének megfelelő idomulása. A hőmérsék alacsonyabb pontra, való beállítása, vagy az elszigetelést megvalósítandó, szőrréteg növesztése. Ez is alkalmazkodás és pedig nem aktív, hanem passzív, mert nem a külvilág, hanem a szervezet módosulását jelenti. Ismert tény, hogy különösen Lester F. Ward hangoztatta hogy az embert az állattal szemben az aktív alkalmazkodás túlsúlya jellemzi. Ha aforisztikus tétele — az állatot átalakítja a környezet, de az ember átalakítja a környezetet⁴ — csak mennyiségi fogalmazásba átöntve áll is meg, azért nagyjában mégis az igazságot fejezi ki. Valóban jelentékeny különbség van például szőrnövesztés és ruházkodás közt. De nem kevésbé figyelemreméltó az a tárgyunkhoz közelebb álló eltérés, mely a primitív ember s a kultúrember alkalmazkodásai között fennáll s szinte közvetlen folytatása az állat és ember közöttinek. Könnyen átlátható a fejlődés s az aktivitásnövekedés kapcsolata. Mert míg a passzív alkalmazkodás a szervezet strukturális változtatása, addig a másik a külvilág tárgyaira kifejtett cselekvéseiből, mozgásokból áll. Mozgások aránylag gyors és könnyű lefolyásnak, következképpen szerveződésre, egymáshozrendeződésre képesek. Ebből folyik a szervezet centralizálódása, az „én”, a személyiség kifejlődése, ami azután irányadó jelentőségű. Oly mozgások érhetnek csak el egységes hatást, melyek egymáshoz vannak rendelve és e folyamat indult meg nagyobb mértékben az embernél s mértéke jellemző az ember kulturfokára. Mennél kulturáltabb az ember, annál inkább cselekszik valami szövevényes, távolba kiható érdek szerint és mennél primitívebb, annál inkább cselekszik pillanatnyi impulzusok szerint; sőt ez összehasonlítás érvényes marad nemcsak a cselekvésre, hanem annak előkészítőire, az ítéletre és elsősorban az értékelésre nézve is. De világos, hogy a primitív típus a környezettel szemben *ceteris paribus* kevesebbet érhet el, mint a másik. Ez fizikai tény (nem más, mint az egy irányban ható mozgások nagyobb effektusa) és átlátszóan tárja elénk *az aktivitás növekedését a kulturfejlődés folyamán*, Más megfigyelések is ide irányzódnak. A kultúrember nemcsak többet változtatja környezetét, mint a primitív, hanem egyszerűs mind ugyanazon szükségleteket is aktívabb alkalmazkodással elégíti ki. Nemcsak ruházódik, hanem fűt is; nemcsak védekezik kártevő állatok ellen, hanem rendszeresen teszi őket ártalmatlanokká. Sőt lelki téren is: mennél mélyebb intelligenciájú valaki, annál kevésbé fogadja el nehezen kielégíthető szükségletek orvoslására a passzív öncsalást, annál inkább célozza, törekvéseinek reális megvalósítását. Igaz, hogy viszont a kultúrember tud lemondani is; e kérdést csak később fogjuk világosan áttekinteni. Addig is figyelmeztetünk arra az aktivitásra, mely a tudományosabb gondolkodás eredménye, nemcsak például a technikában vagy a gyógyításban, hanem egészen általánosan. Miként az eszközök, szerszámok felfoghatók a testrészek tökéle-

⁴ L. Ward: *A haladás lelki tényezői*. Társadalomtudományi Könyvtár. 273. 1. — Lánczi Jenő: *Lester F. Ward szociológiája. Huszadik Század*, 30. köt. 579. 1. — V. ö. a Marx-féle „szerszám-készítő állat”-ot.

tesítése gyanánt⁵ úgy állítja be Alfred Binet a logikus gondolkodást (következtetést), mint az észrevevés kiterjedését.⁶ Mély érvelését szépen egészítik ki L. Lévy-Bruhl nézetei, aki szerint a primitív népek eszmevilága a miénktől már az észrevevésben különbözik.⁷ E gondolatok együttvéve az elmeműködés s vele az aktivitás kifejlődését vázolják. Nézhetjük a tárgyat egy másik oldalról is, tudniillik ha mai szellemi életünket ia primitívire emlékeztető visszaeséseiben, *regresszióiban* figyeljük meg, amikor is cselekvésképtelenséget, aktivitáscsökkenést észlelünk (lelki betegségek).

Mondhatjuk tehát, hogy az aktivitás a kultúrával együtt nő.

3. Ezzel szemben vannak érveink, melyek a passzivitás emelkedésére mutatnak. Hiszen ez már eleve valószínűnek látszik. Mint minden frázisnak, a modern ember passzivitását hangoztató jelszónak is kell hogy legyen valamelyes alapja. S azt hisszük, aki figyelmesen olvassa a megelőző pontbeli fejtegetéseket, többször szeretné mondani: „de viszont”. Érintettük, hogy a kultúremler inkább cselekszik megfontolás és kevésbé impulzus szerint. Ez első sorban azt jelenti, hogy cselekvése *késik*. A cselekvés helyett gondolkodik: a külvilág megváltoztatása helyett az ő személyiségében történnek különböző folyamatok. Nem lehet tagadni, hogy ez passzivitás. A cselekvés késése, megfontolások közbetoldása passzivitásra mutatnál?, mely a primitív embernél kevésbé van meg. De ez nem minden. A megfontolás még másnemű passzivitást is rejt magában. Tudjuk, hogy benne a lényeges: az eshetőségek és körülmények számbavétele, az érdekek mérlegelése, ellentétes tendenciák összevetése. Vagyis több dolgot hagyunk magunkra hatni, több körülmény módosítja, illetve határozza meg eljárásunkat. Bizonyos simulás a dolgokhoz, meghódolás a körülmények előtt, azok fokozott tekintetbe vévése növekszik a kultúra fejlődésével. Ezt találjuk, akár az ő- s a modern embert, a vadat s az európaiat, a műveletlent és műveltet, a gyermeket s a felnőttet, sok tekintetben akár a nőt és férfit hasonlítjuk össze. Sőt jó példa a bizonyos körben járatlan és jártas ember viselkedésének egybevetése. Utóbbi nehezebben szánja el magát ítéletre, mert több odafűződő asszociációja van, *mert* jártasabb. Tovább megyünk. Mi fogja megszabni az egyiknek s mi a másiknak ítéletét? A jártas emberét a tények. A járatlan emberé meglehetősen független lesz a tényektől. Voltaképpen csak kevésbé, csak esetlegesen befolyásolják a tények. Ítéletében érzelmeit fogja kifejezni, melyek a reáható kevés számú tényhez éppen asszociálódnak. Vierkandt⁸ emlékeztet rá, mennyivel alacsonyabbrendűen szoktunk viselkedni az általános életben, mint speciális foglalkozási körünkben. De a járatlan ember nem más, mint az illető tekintetben, az illető összefüggési mezőben primitív, fejletlen ember.

⁵ „Organprojektion”, 1. Alfred Vierkandt: *Die Stetigkeit im Kulturwandel*. Leipzig: Duncker u. Humblot I. L 7.

⁶ Binet: *Psychologie du raisonnement*. Paris: Alcan. Conclusion.

⁷ Lévy-Bruhl: *Les fonctions mentales dans les sociétés inférieures*. Paris: Alean. 44. p.

⁸ I. m. I. 6.

Analógiánk nem juttat ellentétbe a megfigyeléssel. Az érzelmi és többé-kevésbé csak érzelmi alapú ítéletek valóban lefelé gyarapodnak, felfelé ritkulnak. Ez egészen általános tény. Elég a gyermekre, műveletlen emberre stb. utalni. És éppily bizonyos, hogy ez passzivitásra vall a kultúremler részéről. A kultúremler (aránylag) tudományosan gondolkodik, ezalatt pedig azt értjük, hogy gondolkodásában a környezetnek, a gondolkodás tárgyának van főszerepe. Tisztára passzíve viselkedik; lehetőleg minél inkább engedi hatni magára a külső körülményeket. Most már jobban értjük, miért irtózik a gondolkodó ember az öncsalástól (I. 2.): nemcsak a hozzátartozó aktivitás, hanem a hozzátartozó passzivitás következtében is. Nemcsak hogy cselekedni akar, hanem ezenkívül a tényeknek megfelelően akar gondolkodni. Hogy az illúziók milyen viszonyban vannak a kulturáltság fokával, erről beszélni is felesleges. Szabadjon csak utalni a primitív gondolkodás ama szívós tendenciájára, hogy fikcióit mereven fenntartsa s a tényeket — gondolatban — hozzájuk idomítsa. Vegyünk egy-két frappáns példát: a mai fanatikus emberét Sigmund Freud⁹-tól, a primitív észjárás eseteit Lévy-Bruhl¹⁰-tól. A Freud idézte éle szerint egy lemerbergi neves rabbi ugyanazon órában való halálát jelenti be krakói tudós pályatársa. De kiderül, hogy tévedett. Hívó tanítványa, kinek ezt szemére vetik, csakhamar így felel: Mindegy, azért mégis nagyszerű volt a pillantás Krakóból Lembergbe. — Lévy-Bruhl írja, hogy a primitíveket nem lehet meggyőzni elveik helytelenségéről, mert mindenha találnak valami kibúvót, így, ha nem végzik el bizonyos törzsek az esőt előhívó intihiiimaszertartást s azután mégis esik az eső: hát egyszerűen jóindulatú szellemek végezték az üdvös ceremóniát. Nyelvi példa: bizonyos vadaknál fix számnév van, mely nem állandó számot jelöl, hanem a határmennyiséget, ameddig számolásuk legutoljára kiterjedt.

Eddig a primitív s kultúremlerrel a vadat s az európaít stb. hoztuk a 3. pontban párhuzamba; most még néhány érdekes idevágó eredményét a pszichopatológiának is fel akarván említeni, némi teret szentelünk a regresszióknak¹¹, minőket mai életünkben nagy számban ismerünk. Formailag: amennyiben az adott körülményekhez való alkalmazkodás ellazulása jellemző rájuk¹², de tartalmilag is, mint analízisük¹³ bizonyítja, ide tartoznak: az álmok, a szórakozottsági tévcesekekények, a könnyebb lelki betegségek (neurózisok) s továbbá bizonyos pszichózisok is, mint azt a pszichoanalitikus kutatások mindinkább valószínűvé teszik. De részben ide tartoznak, ide is tartoznak ezenkívül nagyobb értékű, az alkalmazkodást más vonatkozásban pozitíve szolgáló képletek: éle, művészet, vallás. Mindnyájuknál találunk bizonyos, a normális életben hiányzó aktivitást (illetve

⁹ *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewußten*. Leipzig u. Wien: Deuticke. S. 50.

¹⁰ I. m. 62—63, 255, 281. 1.

¹¹ Regresszió alatt csakis alacsonyabb fokra való visszaesést értve, függetlenül a Freud által a *Traumdeutung* elméleti részében izoláltan használt másnemű értelemről.

¹² L. Henri Bergson: *A nevetés, Az álmok*, stb. Világkönyvtár.

¹³ L. Freud és követőinek munkáit.

annak hitét); pontosabban kifejezve, hiába keresünk bennük egy a normális életben meglévő passzivitást. A primitív emberre s a gyermekekre emlékeztetnek. Az objektív, érdekmentes szemlélettel ellentétben az álom, neurózis, sőt a vallás eszméi és meggyőződésai érzelmi alapszínezetűek, nem simulnak a körülményekhez, önkényesek, okoskodással nehezen változtathatók, mert csak részben vonatkoznak látszólagos tárgyakra, valójában a lélek mélyében ható erők kivetítései. A környezet változásai csak kevésbé befolyásolják őket. Ha egy felvilágosodott kultúremleret kerít egy érzelem fokozott mértékben hatalmába¹⁴, hasonló tüneteket tapasztalunk nála. A dolgokat csak annak szempontjából ítéli meg, minden gondolatát az illető érzelem festi alá, nem fontolgat, „nem néz sem Istent, sem embert” stb.¹⁵ Az aktivitás-hitnek egy különös, de — azt hisszük — igen nagy jelentőségű neme jellemzi bizonyos neurotikusok¹⁰, vadak³⁷, gyermekek gondolatvilágát: az „*Allmacht der Gedanken*”, az a félig-tudatos hit, hogy gondolataink, vágyaink cselekvések erejével bírnak. Ezt észleljük az átok megfogalmazásában, Isten mindentudóságában s a rossz gondolatok megbüntetésébe vetett hitnél is. Nem kevésbé a varázslásnál s a mágiánál¹⁸, ahol ugyancsak indokolatlan aktivitás-meggyőződést látunk, míg a tudományra az objektivitás, a tényekhez simulás jellemző. A kulturfejlődés együtt jár legalább *bizonyos* passzivitás emelkedésével.

4. Az eddigiekből szükség gyanánt adódik, hogy a kulturaktivitást és kulturpasszivitást össze kell egyeztetnünk. A vezető gondolatot itt nem lesz nehéz megtalálni. Miben foglalható röviden össze a kulturaktivitás? A környezet nagyobb mérvű megváltoztatásában, a magasabbfokú célszerűségben. A kulturpasszivitás viszont a gondolkodásnak a környezethez való intenzívebb idomulásában s bizonyos mértékig a cselekvés helyére való kerülésében. Nos, a két tendencia nem látszik egymással összeférhetetlennek. Közismert, helyesebben magától értetődik, hogy minél pontosabb ismeretem van valamiről, annál célszerűbben cselekszem vele szemben. Minél jobban figyelem meg környezetemet, úgy mint amilyen és *nem* mint amilyennek szeretném vagy félném: annál biztosabban tehetem majd olyanná, *amilyennek szeretném*, illetve háríthatom el benne, amitől félnék. Ez nem azt jelenti, hogy a nem pontos ismeret, az érzelmektől meghamisított gondolkodás hasznavehetetlen. Erről szó sincsen. Elég csak a vallás, néha az optimizmus, esetleg a pesszimizmus jótékony szerepét felidézni, hogy azonnal átlássuk ily nézet

¹⁴ Idézzünk egy érdekes analógiát a Lévy-Bruhl-féle számolás-példára: Egy fiatalember szerelmesét várja, aki öt órára ígérkezett. „Öt óra. — Egy óra óta öt óra van már, nem akar felhatalenni...” Felner-Dénes Pál: *Az árnyékember*. Franklin-Társulat 34. 1.

¹⁵ Megfigyelésre kitűnő anyagot nyújt a háborús őrjöngés optimizmusával, pesszimizmusával s egyéb hiedelmeivel. A háború: regresszió a feudalizmusba.

¹⁶ L. *Jahrbuch für ps. a. und ps. path. Forschungen*. Deuticke. L, 2. Freund: *Bemerkungen zu einem Fall von Zwangsneurose*.

¹⁷ Freud: *Totem und Tabu*. Leipzig u. Wien: Heller. 79. 1.

¹⁸ A mágiára mint fiktív távolbahatásra nézve I. Vierkandt, i. m. I. 3. 1.

tarthatatlanságát. Abszolúte pontos és objektív ismeretet amúgy sem tudniuk elképzelni, még mint ideális határértéket, sem. Do nem is ez a lényeges, hanem a *fokozat*, mely az ismeretek objektivitása, passzivitása tekintetében fennáll közöttük.

Valamiről való többé és kevésbé objektív képünket (nézetünket) úgy különböztettük meg, hogy előbbinek determinációjában nagyobb szerepe van a tárgy minémiségének és kisebb szerepe érzelmeinknek. Helyes, de keveset mondó tétel, mert nem tájékoztat ama bizonyos „minéműség” felől. Ide mi egy reális értelmet fogunk behelyettesíteni. Nagyobb szerepe van képünkben a tárgy minémiségének — ez azt és csak azt jelenti, hogy más tárgy esetén más volna a képünk, illetve, hogy ez a változás már a tárgy aránylag csekély változásával bekövetkezik, így Don Quijote nemcsak a szélmalmot látná óriásnak, hanem bármely más, az égbe meredő és mozgó testet is, míg a normális ember megkülönböztetné azt a szélmalomtól. A dolgokat objektíve látni annyit tesz, mint kellőleg differenciálva látni. A passzivitás abban áll, hogy különbözőknek látok dolgokat, melyeket a primitív ember egyenlőknek lát: ennéam. több dolog hat. (Némi meggondolás bizonyítja, hogy ha többféle *egyformán* hat rám, akkor voltaképpen ugyanaz *hat*.) Ez a passzivitás. Amde fordítva: én is különbözőképen cselekszem a másként látottakkal (megismertekkel) szemben, tehát joggal mondhatom, hogy én is több dologra hatok. Valóban a kultúremler jobban változtatja környezetét, mint a primitív, mert cselekvése megismerésének megfelelően differenciáltabb, inkább alkalmazza minden körülményre az ott szükséges specifikus hatást. Ez az aktivitás.

Nem akartuk azt állítani — nagyon félreértené felfogásunkat, aki ezt gyanítaná —, hogy a kultúremler kevésbé veszi észre a dolgok összefüggéseit. Ellenkezőleg, összefüggést csak egymástól különböző dolgok közt lehet észrevenni. Az összefüggés kritériuma, hogy legalább valamiben (helyzet, tulajdonság) különböző tárgyakra vonatkozzék. A differenciálódással karöltve éppen az összefüggések felismerése halad (integrálódás). „Az össze mem függő egyneműség összefüggő különeműséggé válik.” A gondolkodás irányú fejlődését rendkívül találóan vázolja Vierkant,¹⁹ A fejlett gondolkodásnak a külön tárgyak kapcsolatainak megállapítása, a fejletlennek a tárgyak asszimilálása a sajátja. Hangsúlyozza Lévy-Bruhl is, hogy a primitívek misztikus gondolkodásában nem asszociációkat, hanem identifikációkat találunk²⁰ s ezt számos példán mutatja be. Nincs különbség az ember s neve²¹, a törzs s a megfelelő állatfajok között (a bororó-k szerint ők maguk —aktualiter — arara-papagájok!)²² A *szimbolizálás* és *azonosítás* mély eltérését hangsúlyozza Balázs Béla egy tanulmányában²³. Egyéb fajta differenciálatlanságokat is nagy számban hoz fel Lévy-Bruhl. Különösen jelentékenyeknek tartjuk azokat, hol a primitív észjárásbeli „olajfoltyszerű” (Leopold Lajos) asszociáció domborodik ki, mindenféle kapcsolat

¹⁹ I. ni. 67. 1.

²⁰ I. m. 39. 1.

²¹ I. m. 44. 1.

²² I. m. 77. 1.

²³ *A keletázsiai művészet filozófiájához. Új Élet*, 1914 február.

egyforma értékelése, szemben a tudományos gondolkodás „megszorítás”-ával.²⁴ Ilyen, amikor asszonyokkal termékenységük fokozására darázs-fészek-főzetet itatnak (kapcsolat: a darázs-fészekbeli sokaság, nyüzsgés)²⁴, vagy amikor erőszerezés végett elfogyasztják az ellenség testrészeit²⁵ — vagy tartózkodnak bizonyos puha testű állatok élvezetétől, nehogy gyávákká váljanak.²⁶ Hiányzik a primitíveknél az összefüggések ama differenciálódása és integrálódása, mely nekünk egyfelől a véletlen, másfelől az *ok* munkahipotézését szolgáltatja. Csupa misztikus összefolyás, nincsenek összefüggés-szervezetek. *Juxta hoc, ergo propter hoc*²⁷ — ez a primitív „prelogika”²⁸ törvénye.

Ugyanide tartozik a katuraktivitás és kulturpasszivitás másik jelensége: hogy a gondolkodás a cselekvés helyére kerül s egyben azt szolgálja. Ez a gondolkodás és cselekvés egymás közt való differenciálódása és integrálódása. Tudunk gondolkodni függetlenül cselekvésünktől, de azért, illetve éppen azért, cselekvésünket gondolkodásunk alapján irányítjuk. Azt mondhatná valaki, ezt a fejlődést nem lehet egy kalap alá venni az előbbivel, mert csak formai az egységük, tartalmi összefüggésük nincsen. Csakhogy ez nem igaz. Van tartalmi összefüggés; hogy mi, azt csak kissé mélyebb bepillantással találhatjuk meg, mely különben is célszerű lesz.

A gondolat és cselekvés viszonyáról az úgynevezett cselekvéslélektan, jelesül pedig a Bechterew-féle reflexológia tájékoztat. A cselekvés reakció egy hatásra, illetve reflex egy ingerre. Az inger és reflex közt van azonban egy közvetítő szakasz, az úgynevezett *reflex-ív középső része*. Gyakran a reflex-ív lefolyását meggátolják külső és belső okok (más reflex); a reflex-ív fel marad függesztve. A középső szakaszban félbenmaradt reflex-ívek mármost hasonlóságaik szerint egymással összekapcsolódnak, asszociálódnak. Egyiknek lefolyása aztán jelentheti kisebb-nagyobb részben másokét is (helyettesítés). A cselekvések asszociációja, tehát a gondolati²⁹ szakaszokon át megy végbe. Innen világos, hogy a cselekvések hosszabb kimaradása, illetve gondolatban való potencializálódása kedvez a társulásoknak; a gondolat és a cselekvés egymás közti differenciálódása így függ össze a gondolatok, valamint a cselekvések differenciálódásával.³⁰ Természetes, hogy a cselekvések nagy száma ismét a gondolat alá alakulás irányában hat, mert hiszen sok

²⁴ V. ö. Pikler: *Leírás és megszorítás*. Társadalomtudományi Könyvtár. (A lélektan alapelvei.) — Később látjuk majd az olajfolt-asszociáció összefüggését a primitív ember aktivitásával és passzivitásával.

²⁵ Lévy-Bruhl, i. m. 319. 1.

²⁶ I. m. 345—6. 1.

²⁷ I. m. 332. 1.

²⁸ I. m. 79. 1.

²⁹ E tág értelemben vett gondolatoknak természetesen csak kicsiny hányada tudatos.

³⁰ A reflexgátlás jelentőségére nézve a fejlődésben 1. fiziológiai vonatkozásban: Ch. S. Sherrington, *The role of reflex inhibition*. Scientia, Vol. IX. N. XVIII—2. Lélektani vonatkozásban N. Kostyleff véleménye, idézi Marcelle Dontchef-Dezeuze: *Les images et les reflexes conditionnels*. Alcan. 31. 1.

cselekvés gátoltatik. Ez a cselekvéskésés passzivitásának s az érdekcselekvés aktivitásának szerves kapcsolata a kulturfejlődéssel.

S ezen az alapon láthatjuk át a primitív „olajfolt” és a tudományos „megszorítás” említett ellentétét, Előbbi az impulzív cselekvésnek, utóbbi a cselekvés gátlásának és szervezett irányításának felel meg s talán legtisztábban mutatja a kultúra passzivitás- és aktivitástöbbletét. Ide vág a primitívek misztikus gondolkodásainak átalakulása a határozott, egymást kizáró tárgyakkal dolgozó objektív gondolkodássá. Például a kő állandó képzete létrejövén, lehetetlenné válik, hogy a szikla beszéljen etb.³¹

A cselekvésnek s a gondolkodásnak egymástól kevésbé differenciálódott voltát a vadaknál Lévy-Bruhl különböző adatai jellemzik. Kiemeli a képzet és cselekvés elválaszthatatlanságát,³² az emotivitást szemben az objektív tény fogalmával³³ s ide tartozóan az értékelés túlzott hangsúlyát,³⁴ Tudjuk, hogy az izgatott, valamint a műveletlen ember mily elhamarkodva értékel; de ez a jelenség azonos a cselekvésgátlás csökkent voltával, mert az értékelés már a cselekvés megjelölője, közvetlenebb előkészítője. Ami a nyelvet illeti, nevezetesen a gesztusmondatok, gesztusnyelvezet,³⁵ a számolás konkrét és motorikus jellege.³⁶

A számok inkább konkrét, misztikus hatalmak, mint logikai egységek,³⁷ ez-ért hiányoznak a műveletek; különböző mennyiségértékű számok egymással ekvivalensek.³⁸ A szók szinte közvetlenül másolják a cselekvést.³⁹ Vierkandt is felveszi, hogy a nyelv indulatszóból differenciálódott és integrálódott.⁴⁰

Mindent összevéve látjuk, hogy a kulturfejlődésben nyilvánuló aktivitás és passzivitás kifejezhető a környezettel való érintkezési felület kiterjedésében, az alkalmazkodás intenzívebbé válásában, a személyiség differenciálódásában és integrálódásában, vagy ami ugyanazt teszi: szerveződésében, bonyolódásában. A reflexlélektan tömör nyelvezetén így mondhatnók: több reflex-ív, több gátlás, több helyettesítés. Hogy a primitíveknél szűkebb az alkalmazkodási mező, erre rendkívül találóan figyelmeztet Vierkandt.⁴¹

Az aktív alkalmazkodásnak Ward által kiélezett elmélete tehát nem állja meg egészen a helyét, annál kevésbé, mert elvégre az aktív alkalmazkodással is jár legalább az idegrendszer strukturális módosulása. De a passzív alkalmazkodástól, az állat módszerétől való eltérése, valamint a fentebbiekben vázolt fej-

³¹ Lévy-Bruhl, i. m. 446. 1.

³² I. m. 30. 1.

³³ I. m. 115. 1.

³⁴ A Huichol-oknál gabona, szarvas és az ú. n. hikuli-növény *ugyanaz*, mert mind a három *táplálék*. 132. 1.

³⁵ I. m. 178—180. 1.

³⁶ I. m. 208. 1.

³⁷ I. ni. 236. 1.

³⁸ I. m. 254. 1.

³⁹ I. m. 173. 1.

⁴⁰ Vierkandt, i. in. I. 2., 4.

⁴¹ I. m. 188. 1.

lődése mégis alapvető jelentőségű. Magában foglalja egy kulturpasszivitásnak fejlődését is, mely adekvát a kulturaktivitással.

Most már meglehetősen tudjuk értelmezni s értékelni az aktivitás és passzivitás eseteit. Vegyük példának a szükséglet reális kielégítésének, avagy a róla való lemondásnak a 2. pontban leírt alternatíváját. Mindkét mód gondolkodásbeli passzivitás, alkalmazkodás, szemben a hiányosabb alkalmazkodást jelentő öncsaló ideológiával. Viszont cselekvésbeli aktivitás — megint csak alkalmazkodás —, a reális kielégítés esetén cselekvés; a *lemondás* esetén, noha *ez adott körben* kimarad a cselekvés, fennáll annak célszerű csoportosítása, terv szerinti *irányítása, szervezettsége, ökonómiája*. Vierkandt a kultúremler akarárásában valami „gátlás”-t lát,⁴² a kulturhangulatban rezignáció és tetterő keverékét.⁴³

Most még kérdésünknek egy különös jelentőségű oldala vár megvilágításra.

II. Társadalmi vonatkozások.

Mindeddig szándékosan figyelmen kívül hagytuk tárgyunknak a társadalmi étellel való vonatkozásait, nem lebecsülésből, hanem mert, mint azonnal látni fogjuk, egészen kiváló szerepük van. A kulturpasszivitás egy szembeszökő elemét mutatják nekünk, mely, legalább első látásra, teljesen elüt az eddig megismerttől. Míg utóbbi a környezethez simuló gondolkodást jelentette, kapcsolatban a környezet átalakításával, addig e másik passzivitás a cselekvésnek általánosabb, véglegesebb passzivitása, nein ugyan az egész környezettel, de annak egy kiemelkedő részével szemben. Ez a rész a társadalom, mely tagjaitól bizonyos cselekvésbeli passzivitást követel és pedig a kultúra fejlődésével párhuzamosan mind kiterjedtebben. Valamely közösség csak úgy állhat fenn, ha tagjai általában fékezik oly tendenciákat, melyek a társak életét fenyegetik, azok hasonló tendenciába ütköznek bele stb. Tehát minden közösség követel passzivitást. A kulturfejlődés kiterjeszti a súrlódási felületeket, addig különvagy ellenségeen szembenálló közösségeket integrál, tehát mind több és több passzivitást követel. Induktív bizonyítékokat ezerszámra találunk. Azok a jelenségek, melyek inkább vagy kevésbé nyíltan e passzivitás kifejezői, illetve eszközei: állam, jog, erkölcs, vallás (Durkheim, HertzkaT.,⁴⁴ 1. továbbá egy Vierkandt idézte adatot⁴⁵ az eszkimóról, ki idegen törzset meglátogatva *annak* szertartásait követi), fokozatosan kifejlődnek, differenciálódnak, integrálódnak. Ahol a vallás hatalma, a kulturfejlődés folyamán csökken, ott tudomány, erkölcs, tudatos társadalmi szervezés helyettesítik; mint ugyanazon funkció tökéletesebb szervei. A vallás mai kései profétái kénytelenek maguk

⁴² *Naturvölker und Kulturvölker*. Leipzig: Duncker u. Humblot, 1896. 117. 1.

⁴³ I. m. 219. 1. (A primitív passzivitása más természetű. L. i. m. 146. 1.)

⁴⁴ *Az ember megfékezése a vallás útján*. Huszadik Század, 25. köt. 681. 1.

⁴⁵ Vierkandt, i. m. 117. 1.

is belépni a tudatosítás diadalmas menetébe s a figyelmet a hit- igazságok igazságának kérdéséről elterelve, a vallás fontos erkölcsi, társadalmi értékére irányítják. És idevágó tünemény a szervezett munkásság vallástalansága, mely szépen mutatja be, hogy a vallás logikai megcáfolásánál fontosabb pszichológiai helyettesítése (itt: szocializmus). Szóval az „állami” (jog) és „társadalmi” (erkölcs) beavatkozás, vagyis a társadalommal szembeni passzivitás együtt fejlődik a kultúrával. Nem felejtettük el, hogy némelyek éppen a beavatkozás csökkenéséről beszélnek. Velük széniben-Pikieren kívül Somló Bódog fejtette ki az- ellenkező álláspontot, felhözva a szabályozásnak bár kevés téren enyhébbé, de — s ez a lényeges — kiterjedtebbé válását. Érveléséhez azonban még hozzá kell tenni valamit, aminek csak csiráját találhattuk meg az *Allami beavatkozás és individualizmus* egy mondatában: „...csak az alattvaló szabadsága kisebb Fidsziben..”⁴⁶ Hibásan van a probléma fogalmazva ekképen: „Több szabályozás vagy több szabadság? A válasz csak egy lehet: Több szabályozás és több szabadság; differenciáltabb lévén az élet, több mind a szabályozott, mind a szabályozatlan cselekvés. Annyi azonban kétségtelen, hogy a társadalommal szembeni passzivitás a kultúrával gyarapodik. Példák kedvéért ismét utalhatunk a pszichopatológiára, melynek egyik legalapvetőbb eredménye, hogy a lelki betegségek általában a társadalomhoz, jobban mondva annak követelményeihez, erkölcsi parancsaihoz való alkalmazkodás zavarai, kompromisszumok közte és az ellentétes regresszív tendenciák közt, mint azt számos eset analíziséből észleljük. Különösen sugalmazó hatásúak ama gondolatok, melyekkel Freud az apa ellen való fellázadásnak a pszichopatológiában oly fontos motívumát az őstársadalom eseményeihez fűzi.”⁴⁷

Ismét más sorozata a példáknak kínálkozik az államfejlődés, forgalom fejlődése, tudományos és egyéb szervezkedés megfigyeléséből. Cselekvéseinkben mind több emberre vagyunk tekintettel (sőt más élőlényeknél is vannak szolidaritás-érzéseink), mind nagyobb közösségekhez alkalmazkodunk, ami újból a passzivitás növekedése. Természetesen nem szabad a passzivitást egy jogosulatlanul megszükitett materiális értelemben venni. Ezt szem előtt tartva hivatkozunk Jászi Oszkár elméletére az emberiség integrálódásáról; de hivatkozhatunk másfelől azokra a reakciós ideológiákra is, melyek a velünk ezidőszerint ellenséges népek közvéleményeinek (negligálására buzdítanak. Nincs ez mély pszichológiai okok nélkül és új oldalról világítja meg a háborút, mint *regressziót*.

Megállapításainkat nem cáfolja az egyéniség kifejlődése, mert a passzivitás nem jelent *uniformitást* s az egyéniség nem jelent *elszigetelődést*. Sőt az egyéniség, mint még¹ szó lesz róla, kiválóan *szociális jelenség*. Figyelmeztetnünk kell az itt nem taglalható különbségre a *tömeg* és *társadalom* között.

6. Az eddigiek után már valószínű, hogy mostani beállítá-sunknak (5.) is meglesz a maga korrektívuma. Nem tehető fel, hogy az egyén csak passzivitásra volna kötelezve a társulásból kifolyólag, anélkül, hogy érte egy általában ezzel felérő aktivitás-többlet ne jutna. Különben is a kultúrfejlődés társadalmak-

⁴⁶ I. m. 172. 1.

⁴⁷ *Totem und Tabu*, IV.

ban folyt és folyik; aktivitásnövekedése bizonyára éppúgy összefügg e körülménnyel, mint a másik, nem annyira ellentétes, mint inkább kiegészítő tendencia. Valóban, ha jól meggondoljuk, tulajdonképen kit értünk ember, kultúrember alatt az I. fejezetben, rájövünk, hogy nem az egyénről van ott szó, ha nem is az egész emberiségről, sem valamely adott csoportról, hanem az emberi fajról általában (*mankind*), beleértve a társulás tényét is. És egy pillantást kell csak vetni az aktivitás példáira, hogy világosan lássuk: mindezek társadalmi jelenségek, annál inkább azok, mennél előbbre megyünk a kulturfejlődés s a hozzátartozó aktivitásfejlődés mentében. Magyarazatát ennek megadja az alapvető és jól ismert igazság: két ember együtt több, mint kétszer egy ember. Más szóval munkamegosztásról, a cselekvés differenciálódásáról és integrálódásáról szoktak beszélni. Nekünk most nincs mélyebb megalapozásra szükségünk a társadalmi evolúció illetően megindulásának kérdésében, számunkra lényeges csak ez: a társadalmi élet előnyt (aktivitás) biztosít és áldozatot (passzivitás) követel. Nem kell belemennünk annak tárgyalásába, mekkora része volt tudatos megfontolásoknak abban, hogy az emberek e kompromisszumra fokozatosan ráálltak. Viszont kíváncsiak megértenünk, hogyan függ össze a társadalmi élet a kulturfejlődés azokkal az aktív-passzivitásbeli tényeivel, melyeket a 4. pontban összegeztünk.

Mi a fejlődés elsőrendű tényeül, mintegy elvéül a cselekvések (reakciók, reflexek) gátol tatását állítottuk fel. Ez eredményezi a gondolkodás s a személyiség kialakulását. De mily környezet szolgálhat e folyamatnak különösen talajul? Bizonyos, hogy a társadalom. Legtöbb hatás ugyanazon idő alatt társas részéről érte az embert. A társas együttlét fejlesztette ki az emberi léleknek egyik legjellemzőbb (és legérdekesebb) sajátját, az *ambivalenciát* (Freud).⁴⁸ Ambivalencia az embernek ugyanarra vonatkozó kettős érzése, szeretet és gyűlölet, kíváncsi és borzadás ugyanaz iránt. A társadalmon kívüli környezetben nem igen lehetett tárgy, mely ily reakciót váltott volna ki. A társadalomban annál inkább volt: maga az együttélés előnye s az általa okozott kínok, az ember részben mint önfenntartás és szexualitás szempontjából nélkülözhetetlen baját, részben mint ugyané tekintetben kiirtandó ellenség (táplálékbeli és szexuális szükség esetén) hatottak így. Nem lehet kétséges, hogy a reakciók e megszorodása, ingadozása indította meg nagyobb mértékben a gátlásokat, asszociációkat, a személyiség kifejlődését (Giddings). Tudjuk, hogy a kulturfejlődés megindulásának központi jelensége az *exogámia*, az integráció csirája. Tudjuk másfelől, hogy az új gondolatok forrása ma is a *kétely*, az ambivalencia kifejezése.

Íme tehát aktivitás a kulturfejlődésben: a társadalom aktivitása, és passzivitás a kulturfejlődésben: a társadalomban szükséges *egy általánosabban is lehetővé tett* passzivitás. Hiszen az objektív gondolkodás normáira, kategóriáira az jellemző, hogy társadalmilag érvényesek, mindenki által elfogadhatóak,

⁴⁸ L. *Totem und Tabu*, II.

kollektív kényszerrel nehezednek az emberre.⁴⁹ A mi megismeréseinkbe (I.) implicate már bele volt értve, csak kifejtésre várt a társadalmi élet alapvető jelentősége a kulturaktivitás és kulturpasszivitás alakulásában.

A társadalom s kultúra további evolúcióját is végig lehetne kísérni az ambivalencia, az aktivitás és passzivitás szempontjából. Elegendőnek tartjuk a társadalmi integrálódásra vetni egy pillantást. Az idegennel szembeni ambivalens érzésre célunk, melyet annyiféle formában figyelünk meg a primitív, sőt némi módosulásban a fejlett népeknél. Sőt Freud⁵⁰ az ellenség iránti ambivalenciáról tudósít, az ellenség iránt érzett gyűlölet és szolidaritás ellentétéről; ez utóbbinak győzelme az előbbi felett egy lépés a kultúra útján. Mert nem más az, mint nagyobb aktivitás elnyerése nagyobb passzivitás árán. A másik emberrel való bánásmód vándorlását a megölés — rabszolgaságba ejtés — szövetséges kooperáció még ezernyi apróbb fokú skáláján halljuk Vierkant-tól⁵¹ is és ismerjük meg részletesen Franz Oppenheimer-nél;⁵² s bizonyos, hogy az aktivitás-passzivitás mérlegének ilyen alakítása a (tág értelemben vett) szocializmus felé a modern demokratikus tendenciák lényege.

7. Passzivitás a társadalommal szemben, aktivitás a társadalom segítségével — körülbelül ezt a skémát nyertük. Szó volt a környezet s az egyén tevékenységéről s módosulásáról, szó volt a társadalom tevékenységéről, de nem volt még szó a társadalom módosulásáról, értve ez alatt a társadalmi berendezés változását. Hogyan függ ez össze a kultúrfokkal és az egyéni aktivitással? Nézzük meg, hogyan változtathatja az egyén a társadalmi rendet. Egyeduralom, önkényes változtatás az alacsonyabb kultúrfoknak felel meg. Forradalom, mint egy rész, egy osztály akaratának uralomra juttatása: szintén nem üti meg azt a kulturális fokot, melyre az jellemző, hogy a közösség tudatosan módosítja önnönmagát. S tapasztaljuk is, hogy a népek e felé a „szociokrácia” (Ward) felé tartanak. A meggondolás is emellett szól, mert miként bármely más téren, úgy itt is a tudatos megfontolás célszerűbb, vagyis passzívabb (objektívabb) és aktívabb (érdekmérlegelés) a tudatlanul vagy féltudatosan ható tendenciák lazább összeműködésénél. Már pedig a társadalom egyéb változásait nem *csak* az illető kisszámú egyén hajtotta végre, hanem, pozitív vagy negatív közreműködésével a nagy többség, csakhogy tudatos megfontolás *nélkül*. A kulturfejlődés tehát itt is az intenzívebb alkalmazkodás, kulturpasszivitás és kulturaktivitás, népies kultúra és teljes demokrácia felé történik. Mi lesz akkor az egyének szerepe? Ez is szükségképeni adódik: az eszmék (tendenciák) felvetése, terjesztése, összehasonlítása, vagyis a közvélemény megszervezése. Ez szükséges a tudatos önkormányzáshoz és viszont csak az egyéni kezdeményezés alapján lehetséges, sőt csak a szabad egyéni kezdeményezés alapján,

⁴⁹ Nem kis éleslátással írta egyszer egy konzervatív hírlapunk, hogy ők Európát nézik Magyarországon át, progresszív ellenfeleik Magyarországot Európán át. V. ö. 5. pont végét. — Az *önkritika* is a *mások általi* kritikából fejlődött.

⁵⁰ *Totem und Tabu*, 33. S.

⁵¹ *D. S. i. K. I. 1. 3.*

⁵² *Az állam*. Világkönyvtár. 48. 1.

mert hiszen különben nem lehetne szó valódi közvéleményről, hanem csupán részek véleményéről. A közlésszabadság tehát a passzivitás és aktivitás célszerű növekedése számára szükséges. Pikler³³ társadalmi összeműködés és tudatos irányítás-elmélete kevésbé fér össze a vélemény elnyomásának jogával, mint a Jászi és Somló által védelt közlésszabadsággal. Itt tehát ismét a társadalom aktivitásának növekedését kaptuk, kapcsolatban kevesek „túlaktivitás”-ának letörésével s a többség aktivitásának emelkedésével (*szociokrácia*). A passzivitás ismét a több hatás eltérésében nyilvánul.

8. Tárgyunkat áttekintettük és ha mármost megkérdeznének, az aktivitás vagy a passzivitás növekszik-e a kulturfeljődéssel, azt felelnék, hogy mind a kettő, de azt is megmondanák, hogy mennyiben ez és mennyiben az.

Mivel a magasabb kultúrfokra általában a cselekvés eltolása, de nagyobb eredményessége jellemző, azt mondhatjuk, hogy *növekszik egy kezdetbeli passzivitás és egy későbbi aktivitás*. Mivel továbbá mind több külső hatásnak nyílik tere, de viszont azok a bonyolultság és ökonómia emelkedtével mind önállóbban csoportosíthatnak, irányíthatnak, oda következtetünk, hogy *növekszik a passzivitás az érzékenységben s az aktivitás a feldolgozásban*. Végül *növekszik a társadalom aktivitása ki- és befelé; növekszik az emberek egymással szembeni aktivitása és passzivitása*.

Szóba kell még hoznunk Vierkandt nézetét, aki szerint a primitív ember passzívabb, mert nem ura asszociációinak, azoktól függ.³⁴ E fogalmazás nem állja meg helyét, mert egy asszociáció-mechanizmus és egy külön én helytelen felvételét hozza magával. A tudományos lélektan világitásában a tudatos én is csak ia legfejlettebb, legergősebb ilyen mechanizmus. Így értelmezve Vierkandt tételét, azonnal látjuk, hogy az a mi véleményünket tartalmazza egy — szerintünk nem szerencsés — formulába sűrítve.

Egész elgondolásunkat a következő példával lehetne érzéltetni: egy *A* és *B* embercsoport el vannak rekesztve egy-egy zárt helyre. *A* csoport tagjai a kapunak rohannak, a falakat döngetik, egymáson keresztülgázolnak, hogy kijussanak. *B* csoport tagjai először közvetlenül nem tesznek semmit, csak megvitatják, hogyan lehetne leginkább kiszabadulni s az illető módon közösen végrehajtják a szökést. *A* az alacsonyabb, *B* a magasabb kultúrfokon álló csoport. Aktivitásuk és passzivitásuk mindkettőjükre feltétlenül jellemző.

Vannak aktívabb és passzívabb, inkább cselekvő és inkább gondolkodó típusok. De kulturideálul egyik sem állítható fel, mert egymást egészítik ki. Kulturideálul a tudományos gondolkodás, tudományos cselekvés, tudományos politika állítható fel a maga aktivitásával és a maga passzivitásával.

³³ *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Grill, harmadik kiadás. Passim.

³⁴ N. u. K. 228, 1.

SZEMLÉK ÉS JEGYZETEK

Podach Erich Frigyes: Az októberi forradalom.

A társadalom mindenkori helyzetét a benne megnyilvánuló szociális erők viszonya adja. Ezért mennek keresztül az uralkodó osztályok cenzúráján, mely hatalmi eszközeinek egész hálózatával akadályozza meg az érdekeivel ellentétes erők érvényesülését. Nálunk a klerikális iskolától a csendőrszuronyos közigazgatáson és a templomon keresztül a kaszárnáig minden hivatalos szerv az „államfelforgató” erők elfojtását, letörését, levezetését és igába hajtását szolgálta. A társadalmi fejlődés energiái azután a legkisebb ellenállás irányában lépik át ezen gátakat, oly helyzetekben és oly időkben pedig, mikor az egész vonalon egy radikálisan megváltozott helyzet összes rendezett feltételeit hordják magukban és rugóik erőszakos leszorítása csak akciőkészségük fokozását hozza és hevesebb tünemények kíséretében a forradalmi evolúciót okozzák. Ez utóbbi nem ugrást jelent, de mindenesetre szakítást, ha átmenetileg is, a fejlődés tempójával sűríti azon utat, melyet lényegileg már megtett és melyen csak formailag kell áthaladnia. Az ily átalakulásoknál, *Revolution von unten*, egy szellő elsöpri a gyökértelen avult rendet, csak egy követ kell a talapatból eltávolítani és összedől. A háború előtti magyar rendszer végsősorban a militarizmuson alapult, nyers erejének burkolt égisze alatt grasszállhatott az a es.ontig romlott, korrupt és elszánt csoport, mely az országot a kezében tartotta. A háború azután egész nyíltan szolgáltatta ki az országot egy idegen szoldateszka prédájául. A hosszú háború pedig az erők új rendeződését hozta és a külső szituációtól kiváltva néhány óra alatt összedőlt az a katonai diktatúra, melynek büszke és erősnek látszó építménye romjai alá temette az eddig biztos boltozata alatt trónoló magyar feudális impériumot és a mechanikai világ statikai törvényeihez hiven, egy meg-rázkódtatás útján felszabadult erők meghozták az új egyensúlyt.

A magyar politika, mely a felirati vita óta ismét egy teljesen avult konstitúció béklyóiban mozgott, október 30-án 70 éves megszakítás után, újra a forradalmi cselekvés útjára lépett. Ennek lehetősége és az, hogy egészen gerillaszerű harcmodorral az első percekben már nagy eredmények vívathattak ki, annak a forradalmi platformnak köszönhető, melyet a szociáldemokrata munkásmozgalom évtizedes munkája teremtett meg. Szükségszerűségét a háború adta meg, a háború, mely Clausewitz szerint: „a politika folytatása más eszközökkel”, de valójában hatványozott eszközökkel. A pesti utca a cári Oroszország rémdrámáinak színpadává változott a háború alatt, hol tucatjával összeláncolt emberek vonszolták ványadt tagjait, élelmiszerbődék előtt százával kigyózott a várakozók ron-

gyos ruházatú tömege hideg, havas hajnalokon, a frontokon vérben és jajban pusztultak milliók, mialatt egyeseknek rettenetes hatalma, krözüsi vagyona gyarapodott. A dolgok polaritása, a mélységes nyomor tette befogadóvá a talajt a munkásság részére, kiknek mozgalma mindig és elsősorban a nyomor ellen szervezkedő küzdelem volt. A civil munkásság jó dolgáról a felületes közvélemény a háború alatt sokat regélt, elfelejtve a hadimunkás és, felmentettek intézményét, de a munkásság hivatása komolyságának érzetében még ezen is túl tett volna, hiszen éppen emberek, a lőszergyári, csepeli, fegyvergyári, repülőgépgyári, bőrgyári munkásság, kiknek létstandardjuk nem sülyedt, sőt emelkedett, alkották a munkásság forradalmi magvát ékes mementóként, hogy öntudatuk túl van a csak a nagyobb darab kenyérért ideológiáján. A kaszárnyákba és a katonáskodó szocialista munkáselemek vitték be a mozgalom kovászát, ők nyitották ki a katonai szenvedésekben gyötrődök fáradt szemeit, hogy a szenvedések ujjmutatását megláttassák. Földalatti munkájuk, melyet nem osztottak meg a forradalom eme pionier köz-katonái sem vezéreikkel sem a mozgalmi értelmiséggel (hiszen ha voltak is szocialista tiszték, a katonai szervezet kasztrendszere akcióképtelenné tette őket), aláasta a katonai rendet és lehetővé tett egy döntő akciót. Mint a sporadikus jelenségek mutatták, a kimerült országban a nélkülözés és szenvedés elkeseredése túlfütötté az elviselhetőség kazánját és mint a történetek bizonyítják, nem volt egyetlen oly oldala sem, mely ellenállást tudott tanúsítani. Jobb taktikával, gyengébb részeit megfoldsza, elbírt volna nagyobb nyomást, de csak ideig-óráig. A kockát 1914-ben vetették el, Scheidemannt, Lammascht már hiába nevezték ki, az elodázás csak nehezebb vajúást, véresőbb szülést okozott volna. A vértelenség a speciális magyar helyzetnek (idegen udvar stb.) és a vesztes háborúnak köszönhető. (A győzelmes országok forradalmi kataklizmáihoz hasonlítva, virágos majális lesz október 30.) Az események spontaneitása, az érett helyzet bizonyítékai, nem tették a szervezett munkástömegeket *en bloc* aktív faktorrá, de az ő végtelen hadseregük készen állott, láthatatlanul is az ő acélfaluk tartott vissza részt jóslón minden ellenakciót és mutatta a magyar forradalmi erők hatalmas fundamentumát,

A forradalmat nem organizálta a nemzeti tanács, de az azonnal köréje csoportosult. A szervezetlen tömegakció természetes kikristályosodása volt ez a legismertebb és legtisztább nevek, a legszebb lobogó köré. A nemzeti tanács három csoportból tevődött össze. Károlyiék a profanizált 48 demokratikus értékeit hozták el 1914-ben, mikor kiváltak az Apponyi-pártból. Ők voltak az elsők, akik felismerték és hangoztatták, hogy a magyar demokrácia és a magyar függetlenség ügye a kulturvilág társadalma elé való. (Amerika. Mily más színben látnák a magyar kérdést, ha 1914-ben Károlyi kinnreked magyar Massaryknak!) Vezérük a parlamentben a választójog legbecsületesebb képviselője; világos és tudatos pacifizmusáért az államférfiak piedesztáljára kerül fel, martirszerével pedig, melyet férfias önérzettel visel, a nép szívét nyeri meg számára. A másik polgári frakciót azon radikális párt emberei alkották, mely párt alapítói és vezérei két tövises évtized munkás múlt-

jával akarják az igazi demokrácia atmoszféráját nálunk megteremteni. A szociáldemokrata párt delegáltjai az ország, főleg a budapesti munkástömegek képviselői voltak. Integrálódásukat a választójogi harc hozta és a pacifizmus kérdése összekalapalta őket. A közvélemény szemében egyé lettek, amint a háború hősei levitézettek s amikor ez ráeszmélt a Vázsonyi—Andrássy—Tisza-blokkra. Nyilvánvaló, hogy csak belőlük alakulhatott meg az ország kormányzata és mikor ez meghíusult, a nemzeti tanács számított ugyan egy népmegmozdulásra, de nem várt ily nagy intenzitást, csak afféle impozáns tüntetésre gondolt, mely kormányra emeli őket. Még csak nem is vezette a mozgalmat, csak mindig az első sorába állott okosan, vigyázva, figyelve, merre kell mennie, hogy az időszerű és komoly akarat irányában maradjon. 28-án Hock János még a köztársaságot éltető galileistáknak zordan dörgi le a Károlyi-palota ablakából, hogy a legelső magyar ember a király, november 16-án ő kiáltja ki a népköztársaságot. Nép és kormány a legmegértőbben korrespondált. A forradalom a béke forradalma volt és a forradalmi kormány rögtön beszünteti az ellenségeskedést, megköti a fegyverszünetet és megkezdi az általános leszerelést. A forradalom a köztársaság forradalma lett és a forradalmi kormány feloszlatja a bűnben fogant nyolc és, háromnegyed szennyes évet élt parlamentet, kikiáltja a köztársaságot, meghozza az általános, egyenlő, nőkre is kiterjedő választójogot, mellyel megveti az új Magyarország alapjait.

Négy hét történelminek sehogyan sem nevezhető távlatából Ónod és Debreczen után nehéz az októberi Budapest helyét megmutatni és a forradalmat a forradalmak kategóriájába sorozni. Mint a béke revolúciója az ország, mint köztársasági a polgárság, mint a függetlenség forradalma a nemzet forradalma volt. Itt tolakszik fel az orosz forradalommal való párhuzamosítás, de hiába: az orosz márciusi események Miljukovot hozzák, aki a demokráciát a háború szekerébe fogja, a békét ott Leninek kötik meg, egy évvel később. Azon túl vagyunk, ezen innen. Károlyit is ok nélkül nevezik a magyar Kerenszkinék. Károlyi nagy és nemes eszmék méltó képviselője, de aki mint kálváriát járó roskadozik feladatainak súlya alatt, egy passzív lélek; a trudovikiek vezére, egy forradalmi üstökös, lobog, lángba borít, mikor mint egy orosz gyalogos munderjába bujt Danton oroszlánhangon bömböl az ezreknek. Egy zseni a legnagyobbak közül. Júniusban, nem tudták, hogy él-e, feltűnik a Westminster Hallban a Labour Party kongresszuson, majd kidobják, nem akarják meghallgatni a bolsevikok hóhérját, de mikor beszélni kezd, oroszul, senki sem érti, mégis mindenkit megnyer magának.

A kormány eddigi munkája mögött találta az egész szervezett közvéleményt, még a nacionalisták is elkísérték ezideig, hiszen Bécsből vitte el őket. Most, hogy forradalmi munkáját befejezte és visszatér a fejlődés egyenletes útjára, fog a differenciálódás újra bekövetkezni. A kormányt a nem agresszív magyar függetlenség képviselői és a polgári Magyarország emberei, kiknek vezető szárnya egybeolvad a kormányssocialistákkal, alkotják. Feladatát a polgári Magyarország megteremtésében látja.

Ha akaraton és tudáson múlnék, az eredmény nem volna, kétséges, de a polgári Magyarország bölcsője körül kígyók kúsznak és vajjon Herkules-e az újszülött? A polgári konszolidációt főleg külső tényezők akadályozhatják meg. Egy különleges magyar szociális forradalom feltételei eddig nincsenek itt, életképessége nincs meg. Nem az eshetőségek vég nélküli sorára akarok rámutatni, de néhány valószínűséget szeretnék érinteni. 1. Kitér spontán a szociális világforradalom. 2. Kitér a szociális világforradalom azáltal, hogy az entente továbbra is hadiállapotban tartja seregeit, bevonul forradalmosító területekre, sőt belebocsátkozik egy fegyveres antibolsevizmus kalandos vállalkozásába (egy szóval folytatja igazán forradalmi politikáját). 3. Magyarországot felosztják. 4. Az entente nem segíti a központi hatalmakat a belső nélkülözések eliminálásában. 5. Kikerül a kormány kezéből a gyepő, ha radikális reformjai komoly ellenállásra találnak. Az 1. és 2. eset direkte a munkásság kezébe adja a hatalmat. A 3., ecetben a kiszakított területek magyarságának irredentizmusa. és a reakció elbűjt, de egy alkalmas jelszó köpeny ege alatt rögtön szervezkedő (lásd *Budapesti Hírlap*, területvédő egyesületek) ellenforradalmi akciója a forradalom vívmányait támadná meg és porondra kényszerítené azokat a forradalmi tömegeket, melyek feltétlenül győztesek maradnának, de e fegyveres forradalmi tömegek nem fognak dolguk végeztével hazamenni és a polgári rend testőrségének szerepét eljátszani. Nem lelkesednek úgyszemint túlságosan a polgári rend megszilárdításáért és amint lehetséges, szélső programmal átvennék az uralmat, ami a 4. és 5. esetben is bekövetkeznék. Bármelyik eset következék is be, ezek közül a negyedik osztály uralma és vele a proletár diktatúra,¹ melyet szükségszerűen kellene alkalmazniok a gyárak és föld rögtöni szocializálása érdekében, elkerülhetetlennek látszik. Ez nem jelent, mint ahogy Scheidemann és burzsoa víziók látják, teli börtönt, éhhalált, permanens Bertalan-éjszakákat, diktatúrát a diktatúráért, ha ellenállás nem lesz, nullává fog redukálódni.

Ezért az egész igazán progresszív, egyéni érdekein fölül-emelkedett célokért küzdő polgári tábor be fogja látni, hogy a társadalom mélyében működő erők ellenállhatatlan dinamikája hozta a dolgokat, melyek ellen küzdeni lehetetlen, másrészt fel kell ismerni, hogy a proletariátus helyesen vezetett uralma a társadalmi haladás eddig nem is álmodott állomásához juttat, míg vereséget egy borzalmas anarchián a közös ellenség diktatúrájához vezet. Az pedig bizonyos, hogy miként G. Csicserin, a szovjet-kormány külügyi népbiztosa mondotta, a vörös diktatúra halvány szentimentalizmus a kapitalizmus fehér terrorjához képest (Majdnem akkor is igaz ez, hozzátehetjük, ha olyan a vörös uralom, mint amilyennek feltüntetni szeretik.) Ezért annak, aki a haladás útjába eső munkát akar végezni, a szociális for-

¹ Bolsevizmus ez? Nem. A bolsevikieket is az orosz helyzet kényszerítő körülményei vitték ugyan kormányra és több mint egyéves uralmuk mutatja, hogy nem gyökértelen hajtás, sőt. De ők nem alkalmi diktátorok, évtizedek óta hirdetik és készítik elő a marxai előfeltételek összességét nem igénylő forradalom, *Revolution von oben* lehetőségét.

radalom mögé kell állania. segíteni céljainak minél simább úton való elérését. Súlyos, de nagyszerű feladatok várnak itt akkor mindenkire: „A polgári forradalom feladata a rombolás és megsemmisítés. A szociális forradalom hivatása a pozitív munka, az alkotás”. (Lenin.) Ha a proletárság egyeduralma meglesz, óriási kereteket kell még tartalommal kitölteni, megteremteni a szociális, osztály nélküli társadalmat. A végcél — minden ember lehető legnagyobb boldogulását biztosító feltételek kitárása, kikényszerítése a maximális szellemi és anyagi erőknél — mindenkit össze kell hogy hozzon és a közbülső célok eltűnnek. Azok, akik a szocializmushoz a radikális polgári renden, keresztül akartak eljutni, közbeeső utakat kihagytak, akik a szocializmust mellőzhetőnek tartották és más utakat láttak, nem tagadhatják, hogy az ígéret földjére a kommunizmuson keresztül is el lehet jutni, ha kell, a szocializmusnak pedig itt lesz az idők telje.

Ha az összes esetlegességek elmaradnak, a forradalom be van fejezve. Meglesz a dunai konföderáció, a kormány plasztikus, becsületesen radikális programjával, a gyors fejlődés útján, a demokrácia és csendes harc jegyében viszi majd előre a társadalmat a polgári renden keresztül. Annyi bizonyos, hogy az évszázados társadalmi kérdés megszűnt mint szellem a vizek felett lebegni, a társadalmi tudomány praxis, a konstruktív szocializmus valóság lett.

Bármit is hozzon a holnap, várva-várt idők küszöbére viszi el bennünket. Még rettenetesek társadalmunk bajai, a tél, éhség, borzalmas bűnök, ezer kint és szenvedést lehelő ordasai leselkednek, de munka, kitartás és aki túllát a meggyötört és lepusztult ország kétségbeejtő helyzetén, ott látja a horizonton azt, amiért legjobbak meghaltak, amit látnokok megjósoltak, tudósok leírtak és aminek emészto vágya adta azt az epedő könnyet, amely minden igazán nagy vonal, hang és szín mélyén csillant.

KORTÖRTÉNETI JEGYZETEK

Miért kellett a régi rendszernek összeomlania?

A régi rend Magyarországon összeomlott — hirtelen, szemkápráztató tüneményességgel. Nem mi vagyunk azok, akik megsiratjuk. De azért a dicső, gyors, látszólag könnyű győzelem napjaiban is újra meg újra elénk tolul a kérdés: Hogy is történt ez? Mi vezetett annak összeomlására, ami tegnap volt? Mi óvhatja meg hasonló dicstelen végtől azt, ami ma van?

Ha csak azt mondanánk, hogy a régi rendszer összeomlott, mert korhadt volt — ez éppen olyan lélektelen szólam lenne, mint az a bizonyos „háborúk voltak és mindig lesznek”. Az ilyen szólamok, ha egyszer elterjednek, a legveszedelmesebb akadályai a tárgyilagos, bátor és higgadt gondolkozásnak, elszoktatják az embereket attól, hogy meglássák, ami orrukon túl van, hogy tisztába jöjjenek boldogulásuk lehetőségeivel és feltételeivel, megpillantsák, megértsék a reájuk leskelődő régi és új veszélyeket. A történelem az élet tanítómestere — ez a mondás érvényét csupán a száraz, lélektelen nevet és számokat ismételtető, egyes embereket családokat, osztályokat, nemzeteket mindenáron dicsőítő, némely közkeletű szólamokat terjesztgető történelemre nézve veszítette el a komoly, minden következmény okát és minden ok következményét elfogulatlanul felkutató és bevalló történelemre nézve, a legteljesebb érvényben áll.

A régi rendszer lehetett korhadt, romlott, züllött — még nem sokkal megdőlése előtt igen nagy erőt képviselt, vagyis a közönségben, népben lakozó erők szervezésére és bizonyos irányban működtetésére nagymértékben képes volt. Bátran mondhatjuk, hogy ez a képessége nagyobb, hatalmasabbnak bizonyult, mint aminőre a rendszer képviselői maguk is számítani mertek. És a rendszernek mégis meg kellett dőlnie!

Mikor az Osztrák-Magyar Monarchia kormányzói a Szerbia elleni hadizenettel a világháborút megindították, gőgös, kegyetlen, pattogó szólamaik mögött még ott vacogott a félelem, hogy hátha a nép nem lesz hajlandó velük indulni, nem lelkesül a reázúdított háborúért vagy éppen ellenszegül annak a politikának, mely legfőbb (és szerencsére legvégső) következését ebben a háborúban találta. Akkor amaz urak a szalmaszál után kapkodó fuldokló módjára nyúltak minden után, amitől azt remélték, hogy pillanatnyilag melléjük sorakoztatja a közvéleményt. Előrántották az igazság- és tisztességérzetet, a veszéllyel szembeszálló hősi elszántságot — de az alacsony bosszúállást, kegyetlenséget, a gyengébbek letiprására számító gyáva gőgöt is. Mint mikor a dajka a sírással felhagyni nem akaró gyermek szeme előtt mindent rázogot, ami kezégyébe

akad: csörgőt, játékszert, ennivalót, minden fényes és tarka tárgyat — úgy hoztak elő és ordították nap-nap után minden ember fülébe mindazt, amitől azt várták, hogyha csak időlegesen is, az ő harci szekerük mögé sorakoztathatja őket. Nemzeti nagyság, népszabadság, a másnyelvű polgártársakkal való együttérzés, a szövetségesek bámulása, a „még nem” ellenségek reszkető körülhízelgése, az ellenséges népek elleni ellenszenv és előítélet — ez mind éppen olyan jó, ha mindjárt csak átmeneti eszköznek látszott, mint a tényeket más oldalról megvilágító álláspontok elnémitása vagy legalább elleplezése, a legmesszebbmenő hírcenzura, a kellemetlen igazság hosszas titkolása, az egész sajtónak egy örült handabandába kényszerítése.

Később azonban mindenki látta és utoljára a hatalmon lévők is észrevették, hogy ily kétségbeesett kapkodásra semmi szükségük nem volt, a rendszer hatalmi kényszer- és erkölcsi befolyásoló eszközei olyan túlzások nélkül is elégségesek a népnek a nagy cél: a fegyveres győzelem irányában való vezetésére, felrohantatására. Az első három hónap után abba hagyták a Himnusz, Gotterhalte, Wacht am Rhein, Kde domov moj stb. egymásutáni énekeltetését és kölcsönös felállással megtisztelését, újra megszüntették a Kossuth-nóta éneklését, nem erőltették az „ellenséges” nyelvek bojkottját, az ellenséges vezérkarok jelentéseit is közölni engedték és az ellenséges országokban nem a mi javunkra történőkről nem egyszerűen koholt, hanem inkább csak színezett híradásokat hoztak.

Így is nagyszerűen — ezt a határozót még bánatos, felháborodott hangulatunkban sem tagadhatjuk meg eljárásuktól — tudtak minden erőt, anyagot, eszközt a háború folytatása, végigküzdése irányába indítani. A városok bérházaiból, a falvak kunyhóiból minden újabb behívási parancsra teljes számmal, sőt az önkéntes jelentkezések révén ezen a számon fölül is, jöttek a férfiak, a majdnem öregek, a majdnem gyermekek, a majdnem nyomorékok mind-mind. És mentek a halál útjára, a lövészárkokba, a hadimunkákra, a gyárakba. Ha az első felvirágzás és megvendéglés után ellátásuk és bánásmódjuk siralmas volt is — ezer viszontagság, fáradság, veszedelem, még megalázás és méltatlanság közt is szilárdan teljesítették azt, amit tőlük vártak. És az otthonvalók házaiból, éléskamráiból részint erőszakos elvétel, részint nem kevésbé erőszakos összekoldulás, de nagyrészt valóban önkéntes felajánlás útján elkerült az eleség, a ruhanemű, a konyhafelszerelés — minden, amit a háztartások a legnagyobb áldozatokkal sem tudtak pótolni. Az emberek nagytöbbsége sorban lemondott mindenről, amire addig súlyt helyezett, amiről azt gondolta, hogy nélküle meg sem tud élni, aminek hiányában igen sokan idő előtt el is haltak. Elégtelen lett a beszerezhető eleség, ruházat, tüzelőanyag, nagyrészt megszűnt a tisztaság, az orvosi segítség, a közlekedési lehetőség. És az emberek mindezeket a nélkülözéseket, mindezen hovatovább az ellenséges lövedékeknél is gyilkosabbakká váló ártalmakat ellenállás nélkül viselték, minden újabb parancsnak messzebbmenő kényszerítő rendszabályok nélkül is megfeleltek — mentek,

ahova küldték őket, odaadták, amit kívántak tőlük, lemondtak arról, amit megvontak előlük. Lehajtott fővel, de további áldozatokra készen hallgatták a híreket arról, hogy a katonai és polgári vezetés hibájából a harctéren több ember pusztul.,, itthon nagyobb a nélkülözés, mint ahogy ez elkerülhetetlen lenne.

Annak látásába is beletörődtek, hogy a sokak nyomorúsága még sem mindenki nyomorúsága, hogy egy szerencséje, lelkiismeretlensége és hatalmi helyzete által felvetett kisebbségnek még az általános nélkülözés, szenvedés, elszegényedés közepett is módjában áll minden jóban dúslakodni, dőzsölni, meggazdagodni.

Budapest utcáin a háború előtt alig lehetett úgy végigmenni, hogy az ember legalább egy inasgyerek füttyörésző szájából ne hallotta volna a munkás-marseillaiset. A háború kitörésével ez a dallam évekre elnémult, sőt a Wacht am Rheinnak adott helyet, nem mintha ezt a változást bárminő rendőri kényszer vagy sajtóuszítás előidézhetné volna, hanem mert a lelkekben egészen a széles dolgozó néprétegekig megvolt a hajlandóság az uralkodó rendszer képviselőinek hinni, irányításaik szerint együttesen nyilatkozni és cselekedni.

A régi rendszer tehát egy világégés vakító fényében megmutathatta, hogy van anyagi ereje és erkölcsi tőkéje — mindkettő nagyobb, mint bárki hihette volna. Az anyagi erő győzelmesen megvédte a középhatalmak határait az ellenség túlnyomó száma és felszerelése, az elégedetlen nemzetek egy részének elpártolása, még saját szervezetünk, felszerelésünk, vezetésünk nem egy hiánya és hibája ellenére is. Az erkölcsi erő pedig megtette, hogy a Hohenzollern-császárság és a Habsburg-dualizmus a külső ellenség által reájuk mért irtózatok pörölycsapások ellenére érces erőben állottak, lábukat megvethették még az ellenség földjén, a legyőzött népek vonagló testén is szinte teljesen eltörpült, megsemmisült minden, ami a fegyvereikkel védett határokon belül ellenük megmozdulhatott vagy csak szólhatott volna: a német partikularizmus, a magyar függetlenségi törekvés, a nemzetiségi mozgalom, a szabadelvűség, a demokrácia, a szocializmus, a paciizmus.

A régi rendszernek azonban buknia kellett, mert a rendelkezésére álló óriás, utáni erőt nemcsak működésbe hozta, mozgósította, hanem el is használta, elfogyasztotta. Az emberek a régi uralkodók parancsszavára ellentmondás nélkül mentek, dolgoztak, küzdöttek — a még meg nem haltak, a hadiszer és a küzdelem folytatásához szükséges anyag is megindult, elhagyta a békés felhasználás helyeit és odaveszett a harcban. A szájak ismételték az esküt és a torkok a harci kiáltást, amíg a halál vagy valamely minden másnál erősebb, megrendítő élmény el nem némította őket. Ez ismétlődött, szakadatlan áramként folytatódott az erőnek, anyagnak, emberi testnek és léleknek özönlése a hatalom szolgálatába és a hatalomért való pusztulásba négy esztendőn keresztül és tovább, amíg csak leghalványabb kilátása mutatkozott annak, hogy a régi rendszer be fogja váltani a háború elején tett ígéreteit, ha csak részben, ha mindig feljebb vert, újabb és újabb áldozatokkal megtoldott áron is. Egy rövid háborúra

számítottunk, melyben a legjobbak feláldozták magukat a sokakért, amely után fényes, békés, dicsőséges nemzeti fejlődés lesz részünk. Tehát minden erónket belevettünk a hadi vállalkozásba. Csakhamar láttuk, hogy gyors vagy éppen könnyű győzelemre nem számíthatunk, hogy többen fogják közülünk több szenvedés után vérüket feláldozni, mint ahogy gondoltuk, még a drága otthonmaradottakat sem tudjuk még ezen az áron sem fájdalmas, sokszor szivettépő nélkülözésektől megóvni. Mindegy, kitartottunk régi vezetőink alatt a hadiösvényen, mert azt mondták nekünk és mi elhittük, hogy a győzelem, ha késik is, de nem múlik, egyszer majd meg-hozza a békét és annak minden áldását. Ezek között az áldások között már nem is számítottunk győzelmi díjakra, nem ragaszkodtunk messzebbmenő politikai és gazdasági érvényesüléshez, csak azt céloztuk, azt óhajtottuk, hogy régi életünket újra élhessük azokban a keretekben, melyeket jóknak tartottunk, mert mást nem is ismertünk. Azután láttuk, hogy még a győzelem sem biztosít számunkra még ennyit sem, a demokratikus, szabad fejlődés minden ígéretét csúffá teszi a közgazdaság, közműveltség, az emberiség általános lehanyatlása, a vagyon, a hatalom, az érvényesülés és életélvezet lehetőségének kevés és méltatlan kezekben összpontosulása. Pedig ez a győzelem is mindinkább kétséges kezdett lenni, mind közelebb lebegett a háború folytatása esetére a vereség réme, az idegen elnyomás és kizsákmányolás Jaurès által is oly meg-rázóan lefestett veszélye. Még így is kitartottunk, a régi rendszer uralkodóinak parancsszavára cselekedtünk, dolgoztunk, s éreztünk, amíg csak leghalványabb reménységű mutatkozott arra, hogy ezen az áron legalább megközelítőleg a régi rend kereteiben fogunk tovább élni, az ezen rend által meghagyott sovány eszközökkel boldogulásunkon és előhaladásunkon munkálni. Emberfölötti harcunk közben még szerények is lettünk.

Akkor jött a nagy összeomlás. Addig elesett és fogságba került katonáink helyett a férfiaknak mindig elegendő számát tudtuk a lövészárkokba küldeni, hogy az ellenséget feltartóztassák, sőt vissza is szorítsák. Addig műhelyeinkből, lakásainkból, gazdaságainkból mindig elegendő anyagot tudtunk elővarázsolni a rettentő harc folytatásához. Addig annyi élelmi-szert és ruházatot tudtunk összeharácsolni, hogy a harcvo-nalban és otthon nem haltak éhen és nem fagytak meg annyian, hogy ez szembetűnt volna. De most már láttuk, hogy ennek is vége: a régi rendszer igénybe vette tőlünk a legnagyobbat, a legtöbbet, amit szolgáltatni és teljesíteni képesek és készek is voltunk — és ezzel szemben nem tudja megtartani ígéreteinek még legszerényebbikét sem: azt, hogy az ellenséggel, az ismeretlennel szemben saját, elég mostoha, de legalább megszokott uralmát fenntartja fölöttünk.

A régi rendszernek össze kellett omlania, mert elhasználta erőforrásait, kiadta erkölcsi tőkét. Akinek nincs többé mit ígérnie, még annyi sem, hogy hálás lesz, az nem is kívánhat, nem követelhet semmit, annak legfeljebb alamizsna juthat, de ez is csak akkor, ha már kielégítést nyertek azok, akiktől még várunk valamit: azt, hogy bármi kevés, amit eddig hozott

áldozataik után még tehetnek, ezt a keveset elszántan meg is fogják tenni.

A régi rendszert belső bomlása előbb-utóbb belevitte volna valamely végzetes vállalkozásba, melyben meg kellett dőlnie. Megdőlésének közvetlen oka azonban nem a belső korhadás fokozatos előhaladása, ennek a válságos ponthoz érkezése volt, hanem anyagi és erkölcsi erőforrásainak egy tévesztett irányban bevetése és ebben felemésztése.

Farkas Geiza.

A magyar dzsentrí bukása.

A dzsentrí szó ma egyáltalában nem jelent származást, hanem oly társadalmi osztályt, mely magáévá tette a régi magyar nemesi osztály társadalmi felfogását és modorát. Származására nézve ez az osztály nemcsak a nemesség utódait foglalja magában. A dzsentrí hatalmát a főbb nemesi kiváltságok eltörlése dacára éppen az hosszabbította meg, hogy nem zárkózott el mereven az egyéb osztályokból feltörekvő elemek recipiálása elől, ha ezek teljesen a nemesi érdekek védelmébe szegődtek. Így szívta fel a dzsentrí a parasztságnak és polgárságnak vagyon vagy tehetség tekintetében éppen legkiválóbb tagjait és egyesítette önmagában a származás, tehetség és vagyon presztízst. Nálunk a polgárság idegen származása és csekély száma folytán úgyis súlytalan volt, így tehát a mi dzsentrink hatalmát úgyszólván semmiféle más hatalom nem ellensúlyozta. A királyi hatalom csupán azt az egyet kívánta meg tőle, hogy a hadseregnek szükséges emberanyagot és pénzt a parlament útján biztosítsa, egyébként teljesen szabad kezét hagyott neki. Így történt, hogy e hatalmas társadalmi osztály teljesen a maga képére formálta át az egész országot.

Ki kell azonban emelnünk, hogy a nemességnek belső érték tekintetében legkiválóbb elemei egyáltalában nem csatlakoztak a dzsentrí antidemokratikus, erőszakos és konzervatív politikájához. Volt a nemességnek egy oly szárnya is, melyben éltek a régi liberális, kuruc hagyományok és ezek tették a közelmúltban a legnagyobb szolgálatot a demokrácia, a forradalom és a magyar köztársaság ügyének. Ők az összekötő kapocs a múlt és jövő közt. Számuk, sajnos, távolról sincs akkora, mint a múltból a jövőre való átmenet lehető zavartalanságának érdeke kívánja.

Az a politika, mely e világháborúban állta ki a próbát, teljesen a dzsentríé volt. Soha a világtörténelemben politika döntőbb, elhatározottabb vereséget nem szenvedett, mint ez. Ennek előrelátható következménye az, hogy a dzsentrítől el fognak szakadni azok az elemek, melyeket hozzá csak a siker presztízse fűzött. Máris látjuk, hogy mennyire siet mindenki, aki csak teheti, hogy magától elhárítsa a felelősséget a régi politikáért, mellyel minden közösséget megtagad. Tábormoktól és volt miniszterektől lefelé mindenki tanukra és bizonyítékokra hivatkozik, hogy mindig ellenezte a háborút, melynek kimenetelét előre látta. A legnotóriusabb sovíniszta hivatkoznak nemzetiségi türelmükre. A régi rezsim hívei közül azok,

kik nem csatlakoznak nyíltan — sokszor bizonyára csak színleg — az új irányhoz, hallgatnak vagy csak szigorúan bizalmas körben hangoztatják, hogy még nem mondták ki az utolsó szót Sajtójuk oly gyalázatos frontváltoztatást vitt véghez ináról holnapra, aminőhöz hasonlóra semmiféle nemzet sajtójának történetében példa nem akad. Ezek egy bukott politika természetes kísérő jelenségei.

Nincs az a politikai párt, mely oly erős volna, hogy ily bukást túlélhetne. Ha a dzsentritől elszakadnak mindazok az elemek, melyeket hozzá csak a siker fűzött, politikailag azt a helyet fogja elfoglalni, mely mint a nemesszármazásuk konzervatív szárnyát számbeli, értelmi és vagyoni súlya után megilleti. Nincs okunk e súlyt túlbecsülni.

A dzsentri hatalmát semmiféle belső erő helyre nem állíthatja többé. Külső azonban igen. Ilyen kettő képzelhető eL. 1. Egy hatalmas katonai állam szomszédsága, amilyen a régi Német- és Oroszország volt. 2. Az ország területének oly nagymérvű megcsönkítése és oly nagy magyar tömegeknek idegen uralom alá való juttatása, hogy ez új erőt adna a sovinizmusnak és irredentizmusnak. Nem lehet egyidejűleg a román, szerb és cseh imperializmust nagyra növelni és a magyar sovinizmust leszerelni.

B. R.

A magyar nemzetiségi statisztika megbízhatósága.

Vajjon tényleg oly megbízhatatlan a magyar nemzetiségi statisztika, mint ezt Aradon a román nemzettanács tagjai állították? Van-e mód ennek ellenőrzésére? Azt hisszük van, és pedig biztos mód: a vallás. Vegyük Erdélyt. Az 1910. évi adatok szerint a románok száma: 1,472.021, a görögkeletiek száma: 792.864, a görögkatolikusoké 749.404; összesen 1,542.268. A különbség tehát 70.247. Ebből is levonandók azonban az Erdélyben számos cigány és a kétségkívül létező magyar anyanyelvű görög-katolikusok és-keletiek, úgy hogy e különbség a maximális. Nem akarjuk azt állítani, hogy a magyar nemzetiségi statisztika teljesen megbízható, de a fenti példa mutatja, hogy a megbízhatatlanság foka nem akkora, hogy adatai gyakorlati célokra ne volnának használhatók. A bizalmatlanság elosztatására nemzetiségi tárgyalásoknál a vallási statisztika igen jó szolgálatot tehet, mert az lehet bizonyos esetekben kétes, hogy valaki román-e vagy magyar, de az kétségen kívül álló, hogy görög keleti-e vagy református.

B. R.

KÖNYVISMERTETÉSEK, BÍRÁLATOK

A nemzeti eszme evolúciója Európa keletén. (*Leon Wasilewski: Die Ostprovinzen des alten Polenreichs, hithauen u. Weißruthenien. — Die Landschaft Chelm. — Ostgalizien. — Die Ukraina. Krakau: Zentral-V erlag sbureau des Polnischen Obersten Nationalkomitees. 1917. 63a l.*)

W. könyve izgalmasan aktuális időpontban jelent meg. Európa keletén a geográfiai és etnikai újrendeződés folyamata megy végbe. Ami Nyugat-Európában a XIX. század második felében lezajlott, az ismétlődik most szemünk láttára keleten. A nemzeti eszme evolúciójával jelölik azt a folyamatot, amely minden szunnyadó, vegetatív életet folytató népnél megindul, amelyhez a kapitalisztikus termelési rend csirái eljutnak. Az orosz forradalom felszabadító viharában elemi erővel törtek felszínre Kelet-Európa népeinek nemzeti törekvései, amelyeket a cári rendszer abszolutizmusa élettelenességbe dermesztett. Kelet pszichéjében még a forradalom láza remeg, még forr a káosz; ma még senki sem láthatja előre, hogy mivé fog kitisztulni. Azonban bármilyen irányú is legyen a fejlődés logikája, azt az egyet kívánunk kell — ha a keleti kérdés megoldására súlyt helyezünk —, hogy ez az óriási átalakulás *belső fejlődési célzatainak, népei életigényeinek* megfelelően menjen végbe, hogy *kívülről* ható zavaró és gátló befolyások *spontán fejlődési logikáját meg ne hiúsítsák*. Mert éppen a keleti kérdés megoldatlanságaiból és visszásságaiból fakadtak Európa legkinosabb problémái s ha e világháború *végző eredményében* nem bonyolítja ki annak összezilált szárait, úgy Európa jövő békéjét ismét nyugtalanító felhők árnyékolják. *Ezért* fontos a megoldás mikéntje s *ezért* értékes minden adat, amely e rendkívül komplex problémában eligazodáshoz segít.

A szerző munkája bevezetésében a lengyel birodalom történeti kialakulásának egymásutánját rajzolja meg. Lengyelország hatalmi érdekkörébe vonja Litvániát, Fehér-Oroszországot s az úgynevezett déli ruténeket. Ez a folyamat nagyjában békés jellegű volt, az említett népek szerződéses útján jutottak kapcsolatba Lengyelországgal. Az érdekazonosság ténye volt az összeforrasztó tényező. Az állam területén a magas fejlettségű lengyel kultúra biztosította a lengyelség hegemoniáját. A lengyel kultúra diadalmas expanziója kelet felé nem az erőszak, hanem a spontán kisugárzás tényében sarkalt. A bizánci rutén kultúra ellenálló ereje megtört a kiműveltebb lengyel kultúrával szemben s bekövetkezett a birodalom keleti felének nyelvben, szokásokban s érületben való ellengyeledése.

Ezek az általános érvényű megállapítások átvezetnek az egykori lengyel birodalom keleti tartományainak ismertetéséhez. Litvánia és Fehér-Oroszország földjén a múltban a legkülönbözőbb nemzetiségű népek verődtek össze; emberek, nyelvek, kultúrák sokszoros kereszteződése ment végbe, ami a tartományok egyéni arculatát s nemzetiségi viszonyainak sajátos jellegét megadja. Litvánok, lettek, rutének, lengyelek, németek stb. konglomerátuma tárul elénk. Ezek a népek hol harcokat vívtak egymással, hol meg békés együttműködésre egyesültek. A litván törzs az államalapító — a Duna és a Nyemen folyása mellett —, amely a XIII. században Fehér-Oroszországot, majd a déli ruténeket meghódítja. Ezekkel asszimilálódik. Később Lengyelországhoz közeledik s ezzel lengyel-

litván dualizmust alkot. Az új alakulat állandó belső nyugtalanságok színhelye, mert a többi nemzetiség nemessége az uralkodó nemzetiségek osztálykiváltságaira vágyik. Az együttélés s a külső veszélyek lelki visszahatása a lublini unió (1569), amely a tiszta perszonálunió rendszerét reálunióvá mélyíti s általa megalapozza a lengyel kultúra expanzív lendületét. Hódító ereje éppen Lengyelország felosztása után jut teljes kifejléshez, amidőn Litvánia önálló, legerőteljesebb centrumává válik a lengyelségnek. De a lengyel felkelések sikertelensége az orosz reakció megtorlását váltja ki. Megindul a lengyel kultúra brutális rendszerességű kiirtása s a lengyel nyelv és szellemi élet valósággal a magánházak falai közé szorul vissza. Az orosz uralom támaszai az ortodox rutének (megkülönböztetésül az unionált ruténektől) és a zsidók. Az elayomási periódust (1864—1904) az 1905-ös forradalom váltja fel. A lengyelség újra erőre kap s a litván, fehérorosz és zsidó nemzeti mozgalmak első kezdetei jelentkeznek.

A litvániai nemzeti mozgalmak hátterül a szerző Litvánia nemzetiségi viszonyait festi meg. Litvánia és Fehér-Oroszország területén (267 ezer verszt, 12 millió lakossal) öt nyelvvidék különböztethető meg: litván, fehérorosz, rutén, lett és lengyel. A nemzetiségek nem alkotnak élesen elhatárolt nyelvvidékeket, egy-egy zárt nyelvterületen idegen nemzetiségi szigetek vannak elszórva. Felette jellemző, hogy nyelv és nemzeti érület nem mindenütt fedi egymást. „Vannak családok, ahol a testvérek két, sőt több különböző nemzetiséghez tartozónak vallják magukat. Röviden. Litvánia és Fehér-Oroszország nemzetiségi viszonyaiban káosz uralkodik” (76. l.). A fehéroroszok száma a legjelentékenyebb — öt és fél millió —, utánuk következnek a zsidók és litvánok egyenként egy és fél, lengyelek és nagyoroszok $\frac{1}{2}$ – $\frac{1}{2}$ millió lélekszámmal. Fejlett nemzetiségi öntudata csak a lengyeleknek van. A fehéroroszok keleten a nagyoroszokhoz, nyugaton a lengyelekhez hasonulnak. W. szerint ezek és a rutének pusztá „geográfiai nyersanyag”-ul tekinthetők. Érdekes a zsidók helyzete. A városok felső rétegét alkotják. A nemzeti egyéniség jellemzői: nyelv, kultúra stb. náluk fellelhetők ugyan, de egyrészt bevándorlás, másrészt kívülről ható erőteljes zsidó centrumok híján nemzeti mozgalmak erőtlenekek. Eppen a felső réteg oroszosodik el. Állandó a kivándorlás. Valójában öntudatosabb nemzetiségi mozgalmakkal csak a litvánoknál találkozunk. A vilnai egyetem virágzása a XIX. század elején az elmerült litván kultúra reneszánszát készíti elő. Az 1831—63-ig terjedő időköz a litván irodalom újjászületését jelenti. A parasztnak és műveltnak egyaránt szól. Az 1865-ös orosz reakció lenyűgözi ugyan, de a forradalom évében annál erőteljesebb lendülettel szökken sudárba. „Törvényes egyesületek, törvényes sajtó, törvényes broszúrák és könyvek: ez a forradalmi évek maradandó értéke a litván nemzeti mozgalmak számára” (106. l.). Ez a kezdetben minden izében demokratikus mozgalom az egyház türelmetlensége és haladásellenessége folytán egyre kifejezettebb sovén-klerikális jelleget ölt. „A nemzetiség és a territórium állandó összevetése a litván nacionalizmus legszembeszökőbb vonása” (112. l.). A fehérorosz nemzeti mozgalomnak a litvánéhoz hasonló fejlődési mozzanatai vannak. Mégis a fehérorosz mozgalom nem olyan intenzív, mint például az ukrán vagy litván, mivel a környező túlerő befolyások akadályozzák evolúcióját. W. szerint: „Az önmagában gazdagnak éppenséggel nem mondható litván irodalom a fehérorosz mellett úgy tűnik fel, mint egy királynő egy szegényes cselédeány mellett” (122. l.). A lettek mozgalma a már vázolt menetet követi. Kultúra iránt fogékony, mozgékony szellemű nép. A rutének: „geográfiai nyersanyag”. Az ukrán mozgalom nincs rájuk ösztönző hatással s nem is veszi őket számba. (Ami egyébként a valóságnak meg nem felelő, mert az ukrán szemlék állan-

dóan foglalkoznak fehéroroszországi testvéreikkel.) Művelt felső réteg hiányzik, így hát kezdeményezők sem jelentkeztek a nemzeti öntudat kiképzésére. A perifériák lakói s kulturtekinetben a legelmaradottabb népei Litvániának (127. 1.).

A világháborúban a litvánok és zsidók hűségnyilatkozattal hódoltak az orosz kormánynak, a fehéroroszok passzívek maradtak s csak a lengyeleknél mutatkoztak függetlenülési törekvések. A német invázió minden politikai agitációt megakasztott s az abszolutizmusra hajlandó militarisztikus berendezés harmonikus szociális és kultúrmunkában egyesítette a máskor széthúzó nemzetiségeket (146. 1.).

Litvániát a breszti szerződés — tudvalevően — elszakította Oroszországtól. A német kormányzat amolyan félszuverénitással ruházta fel a tartományt, azonban az előbb kifejtettek után jogos kétség támadhat aziránt, hogy vajjon lesz-e a német politikának elég tapintata és megértése a bonyolult és kényes nemzetiségi és vallási viszonyok megítélésében.

A könyv második része a *cholmi* viszonyokat tárgyalja. A szerző a történeti múlt tényeivel kívánja igazolni, hogy Cholm lakossága túlnyomóan lengyel és ellengyelesedett rutén. Bizonyítása tagadhatatlanul meggyőző. Az eloroszosító törekvések kapcsán — amelyek a lengyel iskola és az egyesült görög katolikus egyház ellen irányultak — rámutat ama egyéni érdekességű tényre, hogy a rutén lakosság önvédelmi harcában lengyelnek vallotta magát s demonstrációiban lengyel forradalmi dalokkal tüntetett. A paraszt-tömegeknek heroikus ellenállása az orosz brutalitással szemben, megrendítő fejezete a könyvnek. Nagyérdekű tény, hogy az eloroszosításra keletgalíciai rutén lelkészek vállalkoztak. *Kulisck*, a neves ukrán publicista, üdvözli az eloroszosító törekvéseket. Ez éket ver majd Ukrania és Lengyelország közé és megóvja amatt az ellengyelesedéstől. Valóban az eloroszosítás — különösen a forradalmat követő reakció idején — s a lengyel kultúra kiirtása könyörtelenül halad előre s Cholmot valósággal kis Oroszországgá változtatja át. A дума 1909-ben kiszakítja Orosz-Lengyelországból s noha tiszta orosz területeket csap hozzá, a lakosság többsége még mindig lengyel maradt. Cholm kiszakításának s rendkívüli hátrányos jogállásának tényéhez a galíciai rutén képviselők annak idején helyeseltek. Valójában ukrán mozgalom Cholmban nem volt, ennek rutén lakossága Ukrania nemzeti újjászületését nem élte át, mert az anyaországgal rég megszakadt minden szellemi és lelki kapcsolata (185. 1.). Az ukránok ortodoxok, viszont a cholmi rutének egyesültek, később fanatikus római katolikusok. A szerző az ukránoknak Cholmra irányuló igényeit, amelyek a tényleges viszonyokat ignorálják, erélyesen visszautasítja, de másrészt a rutén kisebbség nyelvi és kulturális autonómiájának jogosságát készséggel elismeri (188. 1.).

Köztudomású, hogy az ukránokkal kötött békében a középonti hatalmak Cholmot Ukrániának engedték át. Ez a tény mélyreható ellentétet idézett fel egyrészt a lengyelek s ukránok, másrészt a centrális hatalmak s a lengyelek között. A cholmi kérdés igazságos rendezéséhez kiválóan fontos érdekek fűződnek. Nem szabad *Dasynski* jóslásának beteljesülnie. *Cholm nem lehet az ukránok és lengyelek Elzásza.*

A harmadik rész Kelet-Galíciával foglalkozik. A szerző az alapvetésben megállapítja, hogy „az ukrán nemzetiség teljesen kifejezett, félreismerhetetlen sajátosságú” (196.1.). Három típusuk különböztethető meg: 1. Poleziai ukránok, 2. tulajdonképeni ukránok, 3. a szűkebb értelemben vett rutének (199.1.). W. a zárt nyelvvidékeken lakó ukránok számát *harmincöt millióra*, a szétszórtan élőkét *két millióra* becsüli, összesen tehát *harminchét millióra*. Ezzel a megállapításával kitűnő elfogulatlanságról tesz tanúságot.

Egyébként maguk az ukrán írók (Hrusevszkij, Levickij stb.) is ennyire becsülik az ukránok lélekszámát.

Lengyelország felosztásával Halics és az úgynevezett Roth-ruténia (durván a mai Kelet-Galícia) Ausztriának jut. Az osztrák kormányzat rutén politikájának történeti menetét mozzanatonként — bármily vonzó és érdekes volna is — ez ismertetés kereteiben nem követhetjük. Az 1772—1866. periódus általános jellemzője a váltakozó hajlandóságú rutén politika a váltakozó politikai konjunktúrák szerint. Königrätz új érat nyit meg. A magyar és lengyel aspirációk teljesülnek — a dualizmus keretében —, a ruténség visszaszorul (237. l.). Ennek a természetes visszahatása a russzofil irányzat megerősödése. Azonban 1876-ban döntő fordulat áll be. A hírhedt cári ukáz, amely az ukrán mozgalmat az orosz birodalomban elfojtja, az ukrán szellemi és politikai élet súlypontját Kelet-Galíciára tolja át. Demokratikus szellemű nemzeti mozgalom indul meg, amelyre különös ösztönző hatással van *Dragomanow* — orosz ukranofil — munkássága. *Dragomanow* egy új, radikális-demokrata s szociális eszméktől áthatott rutén intelligenciát képez ki. Munkásságának visszahatása az az öntudatos ukrán mozgalom, amely gyökeresen szakít a russzofil irányzattal (238. l.). *Dragomanow* munkásságát előbb *Iván Franko* (a nemrég elhalt kiváló ukrán költő), majd *Hrusevszkij* előbb kievi, később lembergi egyetemi tanár fejleszti tovább. Utóbbi páratlan agilitással szervezi a rutén intelligenciát, amelyet a lembergi *Sevcenko* társaságba tömörít. Ez a társaság a legkitűnőbb ukrán tudósokat és költőket egyesíti s imponáló munkásságot fejt ki nemcsak a speciális ukrán kérdésekben, hanem az exakt tudományokban is (245. l.). *Hrusevszkij* 1900-ban politikai pártot alapít *rutén nemzeti demokrata párt* címen. Eszmei megalapozásában *Dragomanow* tanításain épül fel s a nemzeti és radikális nemzeti elemekből tevődik össze. Programjának lényege: *Galícia kettéválasztása, Kelet-Galícia és Bukovina ruténlakta területeinek egyesítése egy egységes, önálló tartománnyá Ausztria keretében, nemzeti önkormányzattal, demokratikus intézményekkel.* Gazdasági és kulturális programja demokratikus, szociális szellemű (247. l.). Ez a párt magába foglalja a rutén intelligencia színéjáját, kimélyíti és egyetemessé fejleszti a tömegek nemzeti öntudatát. Ez a körülmény a lengyel-rutén ellentét kiélesedését idézi fel, amelynek véres esetei közismertek. Az ellentétek kiélesítésében különösen két tényező volt hatékony. Az egyik: úgy a lengyelek, miként az ukránok kultúréletében Galiciának kivételes szerepe volt. *Mindegyike számára nemzeti kultúrája kifejlesztésének egyedi menedékhelye. A másik: ukránok és lengyelek spontán terjeszkedése évszázadok óta kelet felé mozgott* (250. l.). *W.* helyesen látja, hogy az osztrák alkotmány — miként a többi modern kapitalista államok alkotmánya — a gazdaságilag legerőteljesebb és legbefolyásosabb rétegek érdekeit istápolja. A lengyelség tehát — erősen differenciált társadalmi struktúrájánál fogva — *fejlett polgári és nagybirtokos osztály, minden előnyét kiélvezhette az alkotmánynak, ellenben a túlnyomóan kisparaszt és proletár ruténség súlyosan sínylette annak kiváltságoló hatásait.* A kiegyenlítés módja Galícia demokratizálódása. Az általános választójog megvalósítása jelentékenyen növelte ugyan a rutének politikai befolyását, de a nemzeti ellentéteket még jobban kiélezte (254. lap). A keletgalíciái nemzetiségi viszonyok vizsgálatában szerző oda-konkludál, hogy Galícia kettéválasztása keresztlvihetetlen, mivel Kelet-Galíciában a lengyelség és ruténség nem alkot élesen elkülönülő nyelvi területeket. A lakosság területi megoszlása erős nemzetiségi kevertséget tüntet fel. *W.* az 1910-es statisztika alapján *Kelet-Galícia rutén lakosságát 58,9%-ban, lengyel lakosságát 39,8%-ban* állapítja meg. (Egyébként az erre vonatkozó statisztikák épp-

oly ellentmondók és számosak, mint pl. a *Macedóniára* vonatkozók.) Érdekes, hogy a lengyelek szaporodása Kelet-Galiciában — abszolút és relativ értelemben egyaránt — a legjelentékenyebb. A szerző még rámutat arra a tényre, hogy míg a rutének többnyire mezőgazdasági munkások, kisparasztkok stb., addig a lengyelek minden szociális rétegben képviselve vannak (260. l.). Összefoglalólag megállapítja, hogy a rutén nemzeti mozgalom ugyanazon jellemzőket mutatja fel, mint a többi szláv népek nemzeti újjászületése, azzal az egy alapvető különbséggel, hogy nemzeti mozgalmuk egységét nem tudták megővni. Egyrésztük tagadja az önálló fejlődés jogosultságát és beolvadást hirdet Oroszországba. Ezek a úgynevezett „új ruszofilek”.

Az utolsó rész Ukrania nemzeti mozgalmával foglalkozik. A történeti részt mellőzve (269—284. l.), csak annak végső kialakulásait méltatjuk. Ukrania már a XIV. században lengyel befolyás alá jut. A lublini állami unió (1569), s a későbbi breszti vallási unió (1596) megalapozza a lengyel kultúra hegemoniáját. Az egykori kievi kultúra folytonossága és továbbélése megszűnik. A rutén nemesség a lengyel nemesség kiváltságaihoz jut s népétől nemcsak nyelvén, hanem érzületében is elidegenedik. Amiként a Dnyeper jobbpartján a lengyel, akként a balparton az orosz befolyás viszi végbe ezt a folyamatot. Úgy, hogy az volt a látszat, hogy az ukrán nemzetiség, mint egy különös kultúrtypus sorsa végleg eldőlt. Úgy látszott, hogy az ukrán nép, miután művelt rétegei elidegenedtek tőle, csak pusztá etnográfiai nyersanyag marad idegen nemzetek használatára. Azonban a XIX. század bizonyos jelenségeket vetett fel, amelyek alapján lehetséges a mondottakkal ellentétes nézetet vallani” (298. l.).

Az ukrán irodalom újjászületését Kotlarewskij Iván (1769—1839) fellépése jelzi. Virgil Aeneisének travestiájával az ukrán népiélek mélyeibe világít be. Munkája az ukrán nép legszeleesebb rétegeiben intenzív visszhangra lel. (Nincs érdekesség nélkül — s ez szerfelett jellemző a nemzeti mozgalom első kezdeteire —, hogy Kotlarewskij orosznak vallotta magát.) Kotlarewskij költői munkája egész Ukrániában felzendítette a tespedő szellemi erőket, amelyeket a nyugateurópai liberalizmus eszméi is alkotó tevékenységre ösztönöztek. Herder tanításai a nemzetek szerepéről az emberiség életében s a néplélekről a nemzetek életében, Ukrániában is megértő hívekre találtak. „Azonban alapjában véve az ukrán írók tulajdonképpen orosz akadémikusok voltak, meleg helyi szimpátiákkal az ukránok iránt, de minden valódi ukrán nemzeti öntudat nélkül” (303. l.). Az ukrán irodalomnak sajátos nemzeti tartalmat Sevcenko (1814—61) munkássága adott. „*Dudafűvő*”-ja *epokális jelentőségű az ukrán nemzeti irodalom és öntudat evolúciójában*. Ő volt az ukrán nép lelkének legmélyebb és legösztönösebb megérzékeltetője. Az ő alkotásaiban zendült fel, az egyéni átélés megrendítő erejével, az ukrán nép minden álma, fájdalma és vágyódása. Az ukrán nép elementáris erővel reflektált legnagyobb nemzeti költője szavára. „Sevesenko az első, aki az újraébredő ukrán nép törekvéseinek költői megjelenítését adja. Költeményeiből kiapadhatatlan erő buzgott népe számára, amely a jobb jövőhöz vívő fárasztó utakon lelkének újabb és újabb erőseget kölcsönzött. És ez éppen a Sevcenko jelentősége” 1(314. l.). Az ő irodalmi munkásságával párhuzamosan, kortársai Kulis és Kosztomarow fejtenek ki nagyhatású történeti és publicisztikai tevékenységet. Noha ezek az orosz ukránofilek kifejezetten hangsúlyozták Ukrániának Oroszországba való *politikai* beolvadását, az orosz kormányzat mégis gyanakvó szemmel szemlélte munkájukat. *A kulturális szeparatizmus — úgymond — (és ez nálunk is jól ismert okoskodás!) kezdete a politikai szeparatizmusnak*, ezért kell azt elfojtanunk. Másrészt a keletgalíciai ukrán mozgalom

rikító ellentmondásban van az „összorosz” teóriához; ezért kell a fajtestvérek között minden kapcsolatot elválni. Ezek a megfontolások ösztönözték a cári kormányt az 1876-iki ukáz kiadására. Ez a „törvény” megdermesztette az ukrán kultúra virágzását s a nemzeti öntudat megerősödését is tartósan és súlyosan akadályozta. Eltiltja a kisorosz irodalmi termékek behozatalát a külföldről, azok kiadatását Ukrániában a történelmi és szépirodalmi alkotások kivételével, végül a kisorosz színházi előadásokat stb. Az ukáz következménye: az ukrán tudományos és publicisztikai munkásság-súlypontja automatikusan Kelet-Galíciára tolódik át. Ez ugyan nemzeti mozgalmainak első ösztönzéseit Ukrániából kapja, de később az egész ukrán mozgalom Piemontja lesz. Ukrániában viszont elhal a politikai agitáció, csak a szépirodalmi alkotások fejeznek ki burkoltan politikai célzatokat. A színházi tilalom rövidesen megszűnik s az ukrán sajtó abszolút hiánya folytán a színház a nemzeti öntudat ébrentartásának legjelentékenyebb eszköze. „Az ukrán színpad — mondja a szerző — egy bizonyos fokig a publicisztika szerepét töltötte be” (335. 1.). Az 1905-ös forradalom feloldja az ukáz érvényét. A reakció azonban ködbe veszti az ukrán reményeket. Mégis a forradalom évétől kezdve az irodalmi termelés megduzzadását tapasztalhatjuk. Évenként 200—250 munka jelenik meg, 500—600 ezer példányzámban. Ebben a vonatkozásban azonban meg kell jegyeznünk, hogy az oroszországi ukrán intelligencia lelki alkata alapvetően elütő a keletgaliciai ukránokétól. Itt az intelligencia szellemi és lelki struktúrája szerves kiképződés eredménye, amott viszont az orosz tanítási és hivatali nyelv az ukrán intelligenciát az orosz irodalom alkotásaival ismertette meg s mélyen belevésztette hatását pszichéjébe. Ezért mozgalmak túlnyomóan irodalmiak, unpolitikusak. Az Oroszországgal való politikai egység gondolata konstans eleme politikai koncepcióiknak. Ez a gondolat, Kosztomarowtól kezdve, Kulison át, Dragomanowig megszakítatlanul dominál. Az ukrán nemzeti eszme és önállóság első öntudatos hírnöke Sevcsenko volt. El kell ismernünk, hogy W. sikerrel és meggyőzően igazolja, hogy az ukrán szellemiség nemzeti törekvései kifejezetten autonómisztikusak s nem szeparatistikus jellegűek voltak. Ukrániának legjelentékenyebb politikai pártjai, a szociáldemokraták és a demokrata-radikálisok az autonómia programját vallják (354. 1.). Közülök egyedül az emigráns Doncow képviseli az elszakadás gondolatát. Pártja, mint eretneket, kiközösítette. A világháborúban a haladó demokraták szerve, a „Hada” feltétlen hűségét dokumentálta az orosz kormányzat iránt s a szociáldemokraták is elítélték az emigránsok — *Bund zur Befreiung der Ukraine* — munkáját. A szeparatizmus gondolata csak az ifjabb intellektuális nemzedék s a szociálforradalmárok egyes csoportjaiban él. Mélyen jellemző Hruszewszkij nyilatkozata a *Rjecs* számára: „Én az ukrán kérdés megoldását Oroszországban nem az ukrán területek elszakításában kerestem, hanem a haladó szellemű orosz és ukrán karok egyesült fáradozásaitól reméltem, az orosz birodalom keretében, az alkotmányos fejlődés elve, az országok autonómiája és nemzeti öntudata alapján” (363. 1.). Annál meglepőbb tehát a teljes függetlenülés ténye, amelynek elemzésébe ehelyütt nem foghatunk.

Szándékosan tartózkodtunk a kritikai észrevételektől, mert az ismertetés keretében a mű tartalmi gazdagsága így kívánta. Azt azonban elmondhatjuk a szerzőről, hogy művével tiszteletreméltó elfogulatlanságról, kiváló tárgyismeretről és nagy gondosságról tesz tanúságot. Munkája sem nem apologetika, sem nem kritika, ellenben nagy értékű tájékoztatás azok számára, akik Kelet-Európa nemzetiségi mozgalmáival behatóbban kívánnak megismerkedni.

Neufeld Béla.

Az emberi fajok kérdéséről. (*Friedrich Hertz: Rasse und Kultur, Philosoph.-soz. Bücherei* XXXIV. Leipzig: Kröner, 1915. 422.1. — *Maurice Fischberg: Die Rassenmerkmale der Juden.* München: Reinhardt, 1913. 274. 1.)

Semmi sem lóg a levegőben. Miként már Arisztotelész a régi Hellász rabszolgás rendjének igazolására fejtette ki felfogását, melyben az örök természet eredendően és maradandóan szab meg minden viszonyt és oszt el képességeket, hogy urak és szolgák lehessenek, úgy tűnik fel később Gobineau individualfeudalisztikus, majd napjainkban a zavaros, de a konzekvenciáiban oly világosan retrográd Chamberlain-féle fajfelfogási egyveleg.

Itt is egy kizsákmányolási mód szokásos áltudományos igazolásáról van szó. A természet az emberek fajait nemes és gyatra, erős és gyenge tulajdonságokkal látva el, kasztokba zárta, itt nincs fejlődés. Ennek az elméletnek morálja pedig igazi úri morál, az erőseknek és nemeseknek születettek urai a többinek: az erőszak úr a jog felett. Könyörtelen, változhatatlan és ezért apodiktikus igazság rendje, hogy embercsoportok másokat kihasználjanak, hogy belőlük éljenek, mint valami barmokból. Ezt mondják, de tévednek kissé tudatosan is. E felfogások ellen áll ki Friedrich Hertz könyvévei.

A fajról beszélnek, ez az az egység, mellyel dolgoznak, de hol a faj? Csak az ó-testamentum küldött világgá háromféle emberfajtát és csak Gobineauék biblikus szeme látja őket még ma is változatlanul szaladgálni, mert a természettudományosan néző jól tudja, hogy rassz, faj, nem, csoport mind csak beosztási szükséglet szülte fogalmak. Gobineau fehér, sárga és fekete rasszai között elnivellált már mindent a megfigyelés. Ennek a fajok transzformizmtisát nem ismerő felfogásnak elintézéséhez elég volna reámutatni a filogenetikai törvényre: a néger, a csokoládészinű, fekete szemű és boglyas, kormoshajú nem jó ilyen lakkírozottan a világra, világos bőrrel és szemmel, szőke hajjal lát az újszülött itt is napvilágot, igazolva, hogy faji élete régebbi szakán más színe volt. Csak később feketedik, göndörödik haja, de talpa, tenyere, melyet nem érint napsugár, élte végéig világos marad. Erdőben lakó törzsek, melyeket a fák lombjai árnyékban tartanak, mindig világosabbak, mint a pusztákon élők, bizonyítva annak a megállapításnak a helyességét, hogy a testszín minden árnyalatát, a fehér georgiaitól a legsötétebb kafferig a nap sugarainak — nem hő, hanem — kémiai fényhatása, melyet a fedőszövetek pigmenttestecskéire gyakorol, okozza. Gyarmatokon élő európaiaknak is megvan a feltétlen diszpozíciójuk, hogy a klimatikus hatás alatt néger, mongol vagy akár indiánus típusúvá változzanak, csakis védő intézkedéseik okozzák, hogy feltűnően pregnáns példák nem nagyon láthatók. Amint a szín nem a különbözőséget, hanem az emberi fajok egységét igazolja, úgy foszlik semmivé a vizsgálódás érintésétől az antropológusoknak a koponyaformára alapozott elhatárolása is. A hosszú és széles fejüekre való felosztás elvesztette minden létjogát, amint a fejalkat variálódását a közvetlen mechanikai deformáló hatásokon kívül a miljó, életmód és táplálkozás kielégítően magyarázza, nem szükségelve egy immanens meghatározottság hiedelmének és ma nincs egyetlen antropológus sem, ki oly bátor volna, mint évtizedekkel előbb élt elődje, hogy egy koponyáról annak tulajdonosának faji hovatarozására merjen következtetni. „És ha már a koponya csontjai a belső és külső hatásokra így reagálnak, mily formálólóg hathat a miljó a lágyabb részekre!”, csak embertársainkra kell mutatni, „foglalkozás és életmód reá vésik vonalaikat az arcra és alakra” (Ratzel). És midőn így nem tudunk sehohsem mesgyét vonni, hogy azután a szellemi és életbéli felsőbbiség kijelöltségét leljük meg, még

kegyelemdőfással szolgál mindezen igyekvéseknek az összehasonlító agyvizsgálatok hosszú sora, mely az európai és alacsony népek koponyái között semmiféle oly különbséget nem tudott fellelni, melyekből rasszkülönbségekre lehetne következtetni. „Ma — főleg a legújabb biológiai búvárkodások után — nem lehet komolyan vitatni, hogy az emberi rasszok külső különbözőségei alkalmazkodások a feltételekhez és semmikép sem tekinthetők változtatlanoknak”. De bealkonyodott annak a felfogásnak is, mely a nyelvi különféleségekben talált alapot a faji felosztásra. Az újabb nyelvi kutatások eredménye más: „az indógermán ős nyelv használói ugyanabból az emberanyagból alakultak ki, melyből a sémiak, uraltájaiak, stb.iek, kikkel nyelvük korai stádiumát együtt élték át. Az indógermánul beszélő népek azontúl is érintkezésben és keveredésben maradtak a nem indógermánokkal, mint azt a kölcsönzések bizonyítják, nem csak a nyelvanyagbeliek, hanem mítoszok, vallásos felfogások és mesék tűnnek állandóan, azonosan fel „az egész világon” (van der Veiden).” De meg azután, ha léteztek volna is éles kontúru fajok, hiába keresnök őket ma. Egy óriási népfelkerekedésnek már történelmi idők voltak tanúi, népek ide-oda áramlását ma is szemlélhetjük; az összekevert emberiségben hiába keresünk fajpéldányokat. Ammon kiszámította, hogy ha két faj $\frac{2}{3}$ és $\frac{1}{3}$ arányban keveredik, a negyedik generációban a kevertek 96%-át teszik már a népességnek, a kilencedik nemzedékben pedig a keverteknek egy oly summájára esik egy teli vér, melyet csak egy 46 tagú számmal lehet kifejezni. A háborúk is a keveredés mindennél nagyobb mérvét eredményezték, legyőzöttek szívták fel a győzőket és a további csatákban gyakran az asszonyzsákmány volt a legfontosabb.

Mikor így világossá lőn, hogy az antropológiai tudomány nem ad anyagot egy tetszetős rasszteóriai építményhez, Chamberlain a *XIX. század alapjaiban* kifejtettekkel merészen elkanyarodik ettől a „nem használható” tudománytól. Bizonyos faktorokat elhoz, de azért ő már a vallás, életmód, erkölcsi felfogás, lelki karakter, fantázia stb. vizsgálatának, néki oly homokos, talajára épít. Ezen egyéni és szociális érzékek és megnyilvánulások genealógiájához hord össze sok laindent, de tárgya és módszereinek exaktságtól való irtózása oly kaleidoszkópot nyújt, mely alkalmas arra, hogy mindig a mesterének tetsző formákat és színeket tükrözze elénk. Egész kultúrtörténetet adva bizonyítja az indógermánok mono-teisztikus, a sémiak politeisztikus voltát, a semiták etikai karakterhiányát és miután a germánokról minden szépet és jót, a zsidókról minden rosszat elmond, Jézusnál, kit merészen germánnak nyilvánít, végzi, ott, ahol kezdte: a germán faj fennsőbbiségre való hivatottságával. Hertz, hogy kellőképp mutassa be ezt a tudományos hamiskártyást, szintén végigvezet Chamberlain gondolatainak menetén, hogy érveinek tudományosságával megdöntse annak eredményeit. Bebizonyítja, hogy: 1. a vallásos kezdetek az összes vizsgált rasszoknál azonosak, árjáké és sémiaké különösen megegyezik, 2. egész közel rokonfajok (hindu-iráni) alkalomadtán egész ellenkező vallásos fejlődésen mehetnek át, 3. a közönséges felfogás szerint idegen rasszok azonos politikai és szociális viszonyok közepette feltűnően egyező fejlődésen mennek át. Minden éppen megfordítva, mint Chamberlain állítja. Vázolja továbbá Róma, Görögország, a reneszánsz és szlávok történetét, hogy „az ezen a téren szerzett megfigyeléseink teljesen feddjk Chamberlain egyéb működéséről levont kritikánkat. A legfontosabb tényekkel szemben idegenül áll (csak szükségszerűen igyekeznek ezt leplezni mindenféle oda nem tartozó idézetek), kenetteljes pártatlansági frázisai menthetetlen ellentétben állanak kicsinyes gyűlölködésével, mellyel minden sémi vagy általa séminek feltüntetettel szemben viselkedik, de mindenek előtt a szociális tekintet, a társada-

lomtudományi nézet teljes hiánya teszi képtelenné és méltatlanná» hogy a XIX. század valódi alapjait megmutathassa. Munkája merénylet korunk egészséges gondolkozása ellen és a részleges sikere az általános műveltség gyengeségét mutatja.” Hertz még külön fejezetekben foglalkozik a germánokkal, mert „Chamberlain poétikus leírása, melyet a germán típusról ad, semmiképen sem azonos a mai német nép antropológiai jellegeivel és nem hozható összhangba a németiség legnagyobbjainak tulajdonságaival.” A régiek hibáin és bűnein keresztül jut el a mai német néphez, melynek kiválóságát elismeri, de „mindez lett, nehéz kulturmunka szülte. Csak a korlátoltság láthat minden jóban germán örökséget, minden rosszban idegen befolyást. Az ősidők jellegzetes germán tulajdonságai minden kezdetleges nép fejlődésének azonos fokon mutatkoznak a leghatározottabb hasonlóságban a germánokéval.”

Ha mármost összefoglaljuk a Hertz által is képviselt tudományos faj felfogást, az egyrészt a misztikusan predisztinációs elméletek tagadásából, másrészt azon mechanikaiaknak tekinthető tényezők megjelöléséből fog állani, melyek az emberi rasszoknak az egységből való differenciálódását eredményezték. A miljő, a legjobban alkalmazkodottak kiválasztása és a szerzett tulajdonságok öröklése magyarázza a fajok fejlődését. De mindenek előtt szerencsés körülmények kellene, hogy ezek a faktorok érvényesüljenek, mert ezer és ezer természeti ok gátolja a magasbajutást. „Egy felfejlődés az alacsony fokból csak ritka szerencsés kivételekben lesz lehetséges és csak később lesz e fejlődés automatikus, de a visszamaradást sohasem a rossz faji jelleg-, hanem az emittett szerencse hiánya okozza.”

Értékes munkát végzett Friedrich Hertz, mikor tarthatatlan, tudománytalan felfogást akart kiküszöbölni az antropológia köréből és megmutatta egy kérdés mai állását, de munkássága kilép azokból a keretből, melyek ezen exakt természettudományi ág határait megszabják, mikor megállapítja: „a rasszteóriák nem egyebek, mint uralmi és kizsákmányolási érdekeknek ideologikus öltözékei. Ezért kísértenek ősidők óta. A kultúra legalsó fokán tengődő brazíliai bakairiknak szavuk „kúra” azaz „mi, mi valamennyien” és jelenti egyszersmind azt, hogy „jó” — „kurapa” jelentése „nem mi, idegen”, de a „rossz, irigy, egészségtelen” stb. fogalmát is fedik.” így lesz egy ezeréves kulturfejlődés semmis és a félvad bakairi nézetei ölelkeznek a pápaszemes tudóséval. Megállapítása életünk vezető erébe kapcsolódik bele, a demokrácia és egyenlőség kategorikus imperativusát lükteti: az emberek nem egyenlő értékűek, de egyenlő joguk. Ez elé a vezérelv elé terpszkedik a maga brutalitásával az osztályérdekek imperialista fajelmélete: a fehér ember nemes, a fekete alacsony a nemes apa gyermeke érték, a nem nemesé értéktelen és a társadalomban ott a helyük, ahova születtek, tagadva jobb idők magasztos formuláját: az egyén helyét képessége és munkája határozza meg. Fáklya kell hogy legyen tehát ez az írás, lobogó lángja világosítson be az emberi lélek sötét sarkaiba, elhessegetve a gyűlölet és örökölt hazugságok árnyait, de messze vesse reá fényét vágott idők szebb vonalaira is, hol az emberiség butaság- és rosszaság-nélküli új élete virul.

M. Fishberg a zsidóság faji jellegeiről írott könyvében objektivitásával egy a Hertzével azonos faji felfogáshoz jut el. Ő antropológiai, fiziológiai és patológiai alapokon keresi, de hiába, a faji különállóságot. Sehoh sem talál etnikai vonásokat a ma zsidóságán, fej, arc, alak, minden a lakhely szerint variálódik és a vonásokat a miljő és keveredés adta. A 2000 éves vándorlás szülte az asszimiláció révén a feltűnő és feltétlen heterogenitásokat. „Az orosz zsidó a Marokkó belsejében élővel sokkal kevésbbé rokon, mind-

azokkal a szlávokkal, akik között él. Németország szőke zsidói az indogermánoknak nevezettekhez sorozhatók, nem pedig a jemeni vagy mezopotámiai hitsorsosokhoz, akik között egyetlen szőke sincs; a rövidfejű kaukázusi zsidók faji szempontból távolabb állanak az algíri M'zab oázis hosszú fejű zsidóitól, mint a pózeni lengyelek a rajnavidéki poroszoktól.” Nincsenek konstans jellegek; minden belemagyarázás. Azon senki sem akad meg, ha egy angol nyelvének akcentusával beszél németül, de ha a zsidó, aki gyermekkorában zsargont beszélt, későbbi nyelvezetébe is beleviszi annak ízét, az mindjárt kitörülhetetlen rasszjellegé avanzsál, elfelejtve, hogy a kiejtés és hangsúly mesterei, a színészek között mennyi a zsidó. A fel-feltűnő zsidó vonásokat szociális helyzetük és a vallásukból folyó és reájuk oktrojált exkluzivitás adja. Lombroso okkal mondotta, hogy amint elhagyják vallási parancsaikat, tradícióikat pár generáció multán senki sem beszél zsidókról.

A zsidóság tehát semmiképen sem tekinthető fajnak, az ma egy vallási csoport, mint akár a reformátusok vagy baptisták. Chamberlaintól W. Sombarton keresztül a kispolgári zsidófalóig mindenki, aki a zsidóságot fajilag el- és meghatározta, szociálisan kártékony rosszhiszeműség, tévedés vagy balgaság bűnébe bukott, de éppoly veszélyes ellensége minden demokráciának és haladásnak az a csoport, amely undorító szörzeteket növesztve arcán, veri mellét, hangsúlyoz nagy hivatottságokat és nevetséges mítoszokat, melyek isten kiválasztott népévé teszik és zárkózik be most már minden kényszer nélkül anyagi és szellemi gettókba. Fishberg dicséretes érdeme, hogy van egy komoly könyv, amelynek ismerete után józan ember számára a zsidókérdés meg van oldva.

Podach Erich Frigyes.

Az államakarat erkölcstana. (*Goldscheid R.: Reine Vernunft und Staatsvernunft. Wien, Anzengruber-Verlag, 1918. XIV. 87 l.*)¹

Goldscheid könyvét röviden úgy jellemezhetni, hogy küzdelem a hatalmi államelméletek ellen; célja az állam nyers erőinek ethizálása, az hogy ugyanazok az erkölcsi normák érvényesüljenek az állami életben is, mint az egyén életében, hogy az államakaratot és az egyéni akaratot egymással összhangba hozza. Ezt a szerző többféle szempontból viszi keresztül, — egy gondolat-sorát adjuk ezek közül a következőkben:

Az állam legfelsőbb lényegében tudvalevően akarat. Hogy azután mi ez, az akarat, azt az egyes államtanok különféleképpen magyarázzák. Így Hegel szerint az az eszme önismerete; a történelmi iskola szerint a különböző korban kifejlődött népszellem megnyilatkozása; a teológusok szerint isten szellemének megjelenési formája; Gierke és Wundt is a közakaratról azt mondták, hogy az személyiség; a szociológiai felfogás képviselői szerint (Gumplowicz, Ratzenhofer) a közakarat semmi más, mint az uralkodó osztályok hatalmi viszonyainak eredője. A szociológiai iskola ezen tanításához Goldscheid hozzáfűzi azt, hogy ez a felfogás csupán a mai állapotoknak leírása; továbbá a közakarat ezen mivoltánál fogva minden állam struktúrája olyan, hogy az egyesnek eszmevilága (*reine Vernunft*) és az állam célja, iránya (*Staatsvernunft*) szükségképen összeütközésbe kerülnek egymással; végül a dolgok mai állása szerint a közakarat voltaképpen nem igazi közakarat, hanem az csak metafizikai közakaratnak mondható, mert mindig csak az uralkodó csoportnak az akarata.

A közakarat természetének ilyen felfogása mellett az állam

¹ *Zur Ethik des Gesamt willens* (Leipzig, O. R. Reislau, 1902. 552 l.) három utolsó fejezetének különnyomata.

erkölcsi fensége bizony nagyon problematikus. Hiszen a hatalmi döntésekben, a létért való küzdelemben nem mindig az győz, akinek győzelme teológiai kívánatos, hanem a relatív erősebb. Az emberiséget nem a létért való küzdelem, hanem a magasabb fejlődésért, a jogért való küzdelem viszi előre. Hogy a közakarat tulajdonképpen nem mindenkinek közös akarata, ebben rejlik minden szociális bajunk gyökere. Az egyén, aki erkölcsi lény és egyszersmind állampolgár is, állandó konfliktusban él saját magával. Ugyanis az államnak nincs magasabb kötelessége, mint érdekeinek előmozdítása, egoizmusának minél teljesebb mértékben való kielégítése. Az egyes magasabbrendű feladatot tűzhet ki magának, mint az állam, erkölcsi intellektusában legyőzheti önzését, ámde jön az állam és a mai egoizmusát rákényszeríti az egyesre. A mai embernek ez a legfőbb morálprincípiuma: el kell nyomnia teljes erejével a maga egoizmusát, de minden tehetségével elő kell mozdítania azon állam egoizmusát, amelyhez tartozik. Az egyes akaratnak cselekvésekor figyelembe kell vennie a közakaratnak az államnak a javát, de az államnak, mely szintén csak egyéni akarat a nagy közakarat, az emberiséggel szemben, az államnak nem kell egyéni érdekein túlmennie, saját javát nem kell az egész érdekének alárendelnie. Az állam, ha érdekéről van szó, semmiféle rémtettől nem riad vissza, ha a győzelem úgy kívánja, a legundokabb bünt is erényként magasztalja. A mai államnak szükségképpen hatalomra, imperiumra, fegyverkezésre kell törekednie. „Mint kíméletlen hatalmi ideált felfogva, a nemzeti eszmének valódi tartalmát szétduzt szántóföldek, elpusztított mezők, békésen munkálkodó emberek felperzselt tűzhelyei, családapák legyilkolása, asszonyok megbecstelenítése, mindenféle nélkülözésekben elpusztult gyermekek, szóval elvadulás, a járványok dühöngése teszik.” (39. 1.) És a mai állambölcsek ezt helyesnek tartják, szükségesnek vélik a háborút, mert békében az ember legnemesebb erkölcsi tulajdonságai szunnyadnak, a béke nyugalmában megbénul az emberi szellem, — mintha a természettől való függőség: betegség, nyomor, halál, az igazság fáradhatatlan kutatása nem szorítaná szüntelenül tevékenységünket a haladás szolgálatába.

De — *difficile est satiram non scribere!* — az állam, mely ily módon kifelé a legkérlelhetlenebb egoizmussal tör érdekeire, befelé kénytelen a legmesszebbmenő altruizmust prédikálni, mert csak akkor bír kifelé hatalmának teljében fellépni, ha befelé az emberek a maguk egoizmusát feladták. Szeretetet hirdet és harcra nevel, erkölcsiséget kíván és másfelől megtiltja, hogy erkölcsösök legyünk, tisztelettel szól az altruizmusról és egoizmusának márkáns képviselőit kitüntetésekkel malmozza el. Ám az ember nem lehet egyszerre erkölcsös is meg nem erkölcsös, amint azt az állam kívánna, tehát lesz látszólag erkölcsös, a valóságban pedig erkölcstelen. Szavai az erkölcsi eszményt magasztalják, de tettei másképp beszélnek. Képmutatás, hazudozás — ez a mai ember erkölcsi betegsége; és ez nem esetlegesség, hanem az állam mai szerkezetéből eredő organikus hiba.

Kérdés: így kell-e lenni, vagy lehet-e ezen változtatni? Két megoldás kínálkozik, melyek egyikét-másikat a tények erejénél fogva előbb-utóbb el kell fogadnunk. Az egyik: meg kell hajolni a hazugság előtt; a másik: a viszonyok megváltoztatásán kell munkálkodnunk. Vagy az embereknek a dolgokhoz, vagy a dolgoknak az emberekhez kell alkalmazkodniuk. Azaz vagy nyíltan be kell vallani, hogy az államok merőben utilitaristák, egoisták, materialisták, az eudaimonizmusnak hódolnak. Ezzel feleslegessé válik az emberek cselekvését képmutatással, hazugsággal fedezni; minden állam nyíltan önzésének kielégítésére tör a másik rovására, patriotizmus és erkölcsiség valóban fedni fogják egymást.

Az ilyen erkölcs helyességét vitatni lehet, de becületessége kétségtelen. A másik mód az államcél, az állameszme megnevesítése, erkölcsi színvonalra való emelése. Arra kell törekedni intézményesen is, hogy az állam ne akarjon világhatalomra szert tenni, hanem magát az emberiség részének tekintve, a világkultúra elérésében lássa célját. Akkor ugyanarra fog törekedni, mint az erkölcsös egyén, akkor államcél és egyéni cél, államakarat és egyéni akarat között nem lesz lehetséges kollízió, békés munka fogja betölteni a világot a szellemi szabadság minél teljesebb megvalósításáért. Nem az lesz majd a jó hazafi, aki a nemzeti eszmét nemzetgazdasági kérdésnek tekinti, aki minden erkölcsi megismerést félretéve, idegen államok anyagi javainak elrablásában, országa területének a szomszédok rovasára való kiterjesztésében látja nemzetének igazi misszióját. Hazaszeretnek fogják nevezni azt az aggódo gondoskodást, hogy annak a népnek, amelyhez az egyén tartozik, a legmagasabb erkölcsi normával mérve is teljes igénye legyen a fennmaradásra.

Mérő Nándor.

Németség és demokrácia. (Richard Charmatz: *Deutsche Demokratie: Wien-Warnsdorf-Leipzig: Strache, 1918.1201.*)

Charmatz ezen érdekes könyvén, sajnos, nem csupán legitim módon érzik a háború hatása: nem csupán új megismeréseket és szempontokat merit a háborúból, hanem érzelmi alapú elfogultságot is mutat a (volt) központi hatalmak, jelesen a németek javára. Meg akarja cáfolni azt az elterjedt véleményt, hogy a német demokrácia jelentékenyen satnyább egyéb kultúrmépekénél. Egész ideológiája nem áll messze attól, mely 1917-ben virágozott a német császár *Osterbotschaf*-ja nyomán s nálunk Tisza lemondása után. Demokrata, de nagy örömmel alkuszik meg a felsőbbiséggel és rokonszenvvel fogadja az udvar tájékaról jövő szelid jogkiterjesztést.

Némelyek tán nem tekintik már a német forradalom után aktuálisnak ezt a könyvet, szerintünk azonban nagyon is az, mert hiszen éppen most vált csak aktuálisá a kérdés, hogyan fog megférni a németség a demokráciával. Nézzük tehát, hogyan okolja meg Charmatz ebbéli optimizmusát.

A demokrácia történetéről s a reális politikáról szóló fejtegetések után rátér a demokrácia mivoltára és az idevágó elemeknek igen szerencsés összefoglalását adja. Említi az egyenlőség bizonyos minimumát, az állam és polgárság összenövését. A demokrácia lényege: *mindenki bevonása a kormányzásba, polgári szabadság, polgári egyenlőség, általános szervezés.* Az alapelvek: minden cél bekapcsolása a közcélba, a korlátozás minimális s a jogok maximális foka, az állami és népautoritás összhangja, a kisebbségek kímélése. A demokrácia lelki követelményei: bizonyos szellemi érettség, az emberi személyiség értéke, szerveződési képesség. A demokratikus program kell, hogy a *nevelést* is tartalmazza.

Amennyire helyes és értékes mindez, annyira káros a tárgynak s a mű struktúrájának szempontjából, hogy a nyugati államok, majd Németország itt következő vizsgálásánál szerző nem veszi elő pontosan e megállapított kritériumokat, hanem megint csak a demokrácia közképzetéhez méri a talált állapotokat. Ez természetesen megkönnyíti az anyag „cél”-szerű, vagyis inkább önkényes felhasználását. Szerzőn is tapasztaljuk azt a gyakori jelenséget, hogy a tárgyilagoss szemlélet minden hangoztatása mellett, a részletekben csorbát szenved. Az angol, francia, amerikai demokrácia értékét jóhiszeműen *elismeri*, de nem *részletezi*, csak hiányait, melyek tagadhatatlanul szintén megvannak, mint Anglia feudális

csőkevényei, Franciaországban a bankkapitalizmus túltengése. Amerikában a tröszturalom és ezeken kívül sok egyéb is. Logikai értelemben nem elfogult itt szerző, de lélektani értelemben az: főleg a tájékozatlanabb olvasó *összbenyomása* majdnem olyasmi lesz, hogy ezek a berendezések egyszerűen csak áldemokráciák.

A német politikára áttérve tiltakozik Charmatz az ellen, mintha a német nem volna alkalmas a politikára és antidemokratikus volna. Emiit ezt cáfoló mozgalmakat, melyek ugyan általános bizonyítékul aligha válnak be. Erősen támogatja őket kommentárral. Nem mulasztja el figyelmeztetni rá, hogy a német Goethe és Schiller nemzete. Megokolásra szorul az az állítása, hogy „nem a kötelességérzés, nem az engedelmesség,... hanem Schiller és Fichte szabadságideálja jellemzi a német lelket.” Viszont maga is idézi Bismarck szavait a — dinasztikus érzés nagy hatalmáról. A német politikai fejlődés elmaradásáért a *Kleinstaaterei*-t s a porosz alkotmány sokáig ígéretnek maradását okolja. De hát ezek a dolgok kívül estek-e a németségen”? Főleg a másodíknak emiitett érv mutatja, hogy a gondolkodó Charmatzot német és demokrata érzései néha illetéktelenül befolyásolják. Míg a nyugati demokráciákban a jó rövides elintézése után kutatta a rosszat, addig Goethe és Schiller népénél szintén teljesen eltekint az államélet rendszeres szemügyre vevésétől, tehát itt, mondhatjuk, a rosszat hagyja a figyelmen kívül és a szétszórt jóból állít össze bokrétát. De hangsúlyozzuk, hogy nem lehet ezt sem semmibe venni, mert legalább annyit mégis láthatni belőle, hogy a német nem valami misztikus megtestesítője az autokráciának és élnek benne demokratikus tendenciák is.

Charmatz elég élesen megkülönbözteti a poroszt a délnémet-től: előbbi rideg, praktikus, kifelé dolgozó, militarista; utóbbi szelíd, álmódozó, művészetért és humanizmusért lelkesülő. A XIX. században Észak került uralomra. Ami a porosz junkert illeti, elismeri róla, hogy nem nagy barátja a haladásnak. Érdekes szavakat idéz Harkorttól, 1851-ből: „Ez a párt, mely a jénai csatát elvesztette *s egy új Jena felé van úton*, nem ismer hazát, hanem csak szolgákat akar.”² Elmondja, hogy a porosz *Dreiklassenwahlrecht*, melynél hitványabb maga Bismarck szerint ki nem gondolható, fennmaradt. Itt nem említhetett szerző jó oldalt, mert nincs; már a porosz iskolaügynél csak annak jó oldalát említi és tekintete elsiklik a közismert tény fölött, hogy a porosz iskola militarista s egyházas szellemű. Ismételten aláhúzza, hogy a többi német állam demokratikusabb a porosznál, ami tagadhatatlanul úgy is van.

Ezután három kimagasló porosz uralkodóval foglalkozik, e ponton is rámutatva, hogy a német autokrácia nem olyan fekete, amilyenek festik. Elmagyarázza, hogy Nagy Frigyesnek erélyesebbnek kellett lennie király korában, mint mikor még trónörökös volt. I. Vilmos, a Versailles-ban kikiáltott császár, konzervatív volt, de nem reakciós. Végül II. Vilmos császár, kinek korára az óriási gazdasági fellendülés jellemző, temperamentumos egyéniség és nem nagy demokrata, nem volt igen jó lábón a szocialistákkal sem — néhány erélyes kiszólását idézi is szerző, ezzel is elárulva kétségtelen jóhiszeműségét. A háború alatt a császár közeledett a demokráciához. De mi nehezen értjük, hogy tisztult elvi alapon álló demokrata üdvözölheti az ilyen *jogot a hősöknek* ideológiát, mely különben sem érintette a császár egyéb háborús ténykedéseit.

A következő fejezet a német demokráciát tárgyalja, nemrég még a „fából vaskarika” képzetét keltve. Szerző ismét egyes német demokratikus törekvéseket hoz fel. Figyelemreméltó utalása a

¹ Az 1918 előtti Németországról van szó.

² Kiemelés a referenstől.

német nép műveltségére és becsületességére. Szerintünk ez utóbbi, összevetve az eddigi német külpolitika merőben elütő színezetével, pregnánsul mutatja, hogy Németország nem alkotott közel egységes blokkot urai mögött és nem is felelős mindazért, mit azok tettek. Ezt nem cáfolja a háborúelei nagy összetartás sem, melyet szerző, nem minden ok nélkül, erősen dicsér. Kifogásolható szerző belenyugvása Németország „dualista” államrendjébe, melyet egyik oldalról a *Reichstag*, mint a nép képviselője, másik felől a fejedelmek felsőbbsege alkotott s mely megcsúfolása a demokráciának. Különben szükségesnek tartja a demokratizálást s a szociáldemokrácia nacionalizálódását. Elveti azokat az ellenérveket, hogy a német politikailag nem elég érett s hogy az individualizmus túlságba fog menni. Tagadja a német imperializmust s militarizmust (itt elég a császár beszédeire s Ludendorffra emlékeztetnünk) és végezetül megnyugszik a „nemzeti sajátosság”, császári demokráciában.

A német nemzeti érzésről megállapítja, hogy az I. Napoleon hatása alatt jött létre a régebbi kozmopolitizmus helyébe. A mai német nacionalizmus kevésbé éles más nemzetekénél. Természetesen tudjuk, hogy bár ez állításban van valami (angol, francia sovinszta *góg*), de részben éppen az ellenkezője igaz, mint azt a *Deutschland, Deutschland über Alles* s a pángermán faji elméletek beszédesen hirdetik. S még valami, aminek *mellőzése* sajnósán karakterizálja a könyvet. Ez a *nemzetiségi kérdés*. Itt ölelkezik szorosan a sovinszta reakció az autokratikussal, mint Németország példája még a mienk fölött is mutatta. *Saverne* a szimbóluma Németország régi rendjének. És valóban fölösleges vitakozni Charmatz-cal, amikor magáévá teszi a „védelmi háború” elméletét, mikor s azt hiszi, hogy az új nemzetközi szellem német eredésű lesz: *Die deutsche Sonne für die ganze Welt*.

Charmatz könyve elején szépen vázolja, hogyan nem szabad a lehetetlenre törni, nehogy a lehetséges is elveszék. Nem kell azt a világosan helytelen tételt védeni, hogy a német demokrácia a nyugatiakkal mérközhetik, nehogy hitelét veszítse, ami igaz, s amit Charmatz példái is meggyőzően világítanak meg: hogy a német nép megindulhat a demokrácia útján s ha ez megtörtént, nem lesz kirekeszthető a demokrata országok nagy szövetségéből.

Kolnai Aurél.

Valláslélektani kérdések. (*Traugott Konstantin Oesterreich: Einführung in die Religionspsychologie als Grundlage für Religionsphilosophy und Religionsgeschichte. Berlin: Mittler & Sohn, 1917. 156 l.*)

E felettébb mély cím ne tévessze meg az' olvasót: a könyv nem mély és homályos, mint várhatná, ellenkezőleg egészen világos menetű, viszont annál inkább csak a felületen mozgó. A szerző — úgy látszik — nem ismeri Freud és főképen Durkheim idevágó kutatásait, mert módszere jó példa rá, hogyan nem célszerű a társadalmi jelenségeket vizsgálni, tehát a vallásos életet sem, melynek elemzését célozza. Ugyanis elsősorban egyéni vallásélményekkel foglalkozik, aminők a víziók különféle formái, a belső megnyilatkozások, ihletettség, glosszolália stb. Ezek mindenesetre feltűnő jelenségei a vallási életnek, de nem a vallásra jellemzők, hanem az illető lelkiállapotokra; magyarázhatnak egyes vallásos ötleteket, de nem a nagy tömegek által hitt és gyakorolt vallást. Szerző, bizonyos naiv elfogulatlansággal, kiterjeszkedik még a víziók s az Isten-élmények realitásának kérdésére is. Ez összefügg második alaptévedésével, amennyiben nincs vele tisztában, hogy egy tüne-ménykör tudományos tárgyalása csak *kívülről* történhetik: túlsá-

gos fontosságot tulajdonít a vallásos átélések „belső megértés”-ének, utánaélésének.

A könyv sok kérdésben és azok irodalmában is elég jól tájékozottat, viszont egyes részei között nehéz volna szerves kohéziót vagy akármilyen alapgondolatot, sőt alapszemponyt is találni. Éppen nem szorítkozik teljesen a jelzett élményekre, hanem kiter sok egyébre: a vallásról szóló tudományok, a vallás lényege, a vallásos világfelfogás, a hit kapcsolata értékelésekkel, a primitívek vallási képzei, a monoteista vallási rendszerek, a *Society for Psychical Research* munkássága — mind kiérdemel néhány lapot. Igaz, hogy leírásnál többet ritkán olvasunk.

Mindazonáltal van szerzőnek néhány tetszetős gondolata és fogalmazása. Így jól mondja, hogy a valláslélektanra alkalmas idők járnak, mert egyaránt gyengül a vallásos hit és a „racionalizmus”, vagyis a nem-észszerű indítóokok tudomásulvételétől való elzárkózás. Azt hisszük azonban, a kutatás mikéntjére nézve már hamis utat választott szerző. Annál sajnálatosabb ez, mert vallás-meghatározása igen kielégítőnek látszik. Vallásnak nevezi a *valaminő emberfölötti létezőkről való meggyőződést, kedélyt és akarati vonatkozásokkal*. Részünkről alkalmasabbnak tartanánk „emberfölötti” helyett kevésbé széleskörű kifejezést, például „a rendes tapasztalaton kívül eső hatalom” stb. Érdekes a szerző fejtegetése arra nézve, ide tartozhatik-e a *szkeptikus érzelmi beállítás*. Ez szerinte már nem vallásos színezetű; mi legalább is félvallásosnak neveznök, hiszen *es sind nicht alle frei, die ihrer Ketten spotten*.

Szintén figyelemre méltó szerző állásfoglalása a primitív vallásos magatartás kérdésében. Szembeszáll azzal a felfogással, mely a vallásban csak későn lát erkölcsi elemeket megjeleníteni. Ellenkezőleg némely igen primitív népnél olyan a vallási eszme, hogy — erős túlzással — erkölcsi monoteizmusnak volna nevezhető. Maga is elismeri, hogy ez nem annyira emelkedettséggel, mint inkább az élet s a képzelet szegénységével van kapcsolva. De mégis jelentős, különösen ha egybevetjük azon véleményével, hogy néhol ez az elem *mintegy el van takarva mindenféle mitologikus képlet által*. Szerző ezzel hozzájárul a referátum elején említett bűvárok eredményeihez, melyeknek értelmében az animisztikus, politeista és hasonló gondolatok csak másodlagosan burkolják az eredeti apa-, illetve társadalom-komplexumot. Szerző maga a totemizmust meg sem említi. Általában könyve oly kvalitásokat enged sejtetni, melyek jóval értékesebb munkát is lehetővé tennének. K. A.

Pacifista nevelés. (*Wilhelm, Börner: Ersiehung zur Friedensgesinnung. Wien: Verlag der Österreichischen Ethischen Gesellschaft, 1918. 26 l. Ara I K.*)

„Nevelni a gyűlöletre! Nevelni a gyűlölet tiszteletére! Nevelni a gyűlölet szeretetére! Szervezni a gyűlöletet! Le az éretlen borzadállyal, a hamis húzódozással brutalitástól és fanatizmustól! Nem szabad haboznunk, hogy káromolva hirdessük: Hit, remény és gyűlölet a miénk! De a gyűlölet a legnagyobb közöttük!”

Így beszélt a háború folyamán egy német *Medizinalrat*, de nagyrészt nyitott kaput döngtetett, mert amit kívánt: a gyűlöletre nevelés, már eléggé tökéletesen meg van szervezve. Különböző formáit csak úgy halmozza szerző egymásra s nem mulasztja el megjelölni a helyes, a békeszeretetre nevelő eljárásokat sem. Vérbeli pacifista, de messze esik mind a történelmi-materialista, mind a szentimentális pacifizmustól. *A háború lelki előfeltételeit* akarja kiküszöbölni s ez elsősorban *a nevelés általános reformjának* a dolga. Meg kell szüntetni az erőszak kultuszát, a testi fenyítéket, az ifjúsági irodalom vér-hedonikáját (Maytól Homéroszig); le kell

számolni a verekedés hasznosságának, a „természetes” fejlődés gépies másolásának áltudományos előítéletével. Nem szabad a testi erőt öncélként beállítani, sem a fizikai bátorságot, sem a sérelem megtorlását. Ne magasztaljuk az önbíráskodást. Félre a vértől szennyes metaforákkal éppúgy, mint az „úri” és „katonás” allűrökkel. Neveljük az igazságosság tiszteletére, egyénekre és népekre vonatkozólag egyaránt (némileg szemben a keresztény „szeretet és kegy” eszméjével). Pusztuljon a katonai és háborús romantika, ne csináljunk katonai ifjúsági szervezeteket, üldözzük a háborús ideológiákat. Szerző félreértést nem tűrően írja körül, mi a helyes hazafiság és nemzetköziség, tehát nem a — nacionalizmus, de nem is sovinizmus, mely utóbbi egyik leghatalmasabb eszköze a gyűlölet pedagógiájának. Nem siklik át szerző szeme a tárgynak a nemzeti-ségi kérdéssel való összefüggésén sem és szól az egyén öncélúságáról is. Végül a mai történelemtanítást bírálja, de nemcsak a középiskolait, hanem az egyetemét is értve alatta. Legyen a történettanítás tárgyilagos és tendencia-nélküli; ne a dinasztikák s a háborúk, hanem a népek s a kultúra történetét adja. Szerző egy-két igen épületes példát ad az aktuális német háborús oktatásból, „...kutyá legyen, aki ma pardon-ra gondol” és így tovább.

Szóval, ha sok új gondolatot nem is találunk a kétíves füzetben, kapunk világos, áttekinthető összefoglalást és akadunk benne nem egy kitűnő megfogalmazásra. A méretek mellett nem is lehet kifogásolnunk, hogy szerző nem ér rá összehasonlítóan tárgyalni a kérdés állását a különböző nemzeteknél, ami pedig sok érdekes eredménnyel s talán útmutatással is járna.

Mindenesetre kívánatos volna a könyvecske minél szélesebb elterjedése minden körben, hogy rávezessen a *tudományos-cselekvő pacifizmus*-ra és megerősítsen abban. Szerencsés kiépítése Ferenczi Sándor szavának: *A háborút, ha valahol, csakis a gyerekszobákban lehet legyőzni.* K. A.

Durkheim szociológiája. (Maurice Halbwachs: *La doctrine d'Émile Durkheim. Revue philosophique: mai-juin 1918. p. 353—411.*)

A terjedelmes cikk legnagyobb része Durkheim kutatásait és eredményeit ismerteti időrendben, de egyszersmind a mélyebb kapcsolatok feltűntetésével. Durkheim valamennyi vizsgálódásán keresztülvonul a társadalmi jelenségekről való alapfelfogása, mely azokat tényékként kezeli, aminők a világmindenség bármely rendű egyéb tényei. Alapfelfogása ez a szónak nemcsak logikai, hanem pszichológiai értelmében is: nemcsak magáénak vallotta egyszersmászor, hanem annak jegyében foglalkozik is mindegyik tárgyával. A társadalmi jelenségeket kívülről, mint dolgokat nézve megfigyeli főjellemonásaikat, az egyénre nehezedő kényszerüket; rájut az egyéntől bizonyos részben független, *sui generis* voltukra. E tanításban nincs (rossz értelemben vett) metafizika, sőt ez az egyedül objektív, előítéleteinktől emancipált látás. Fényében a társadalmi történések okai gyanánt is társadalmi folyamatok tűnnek fel, így a munkamegosztásnál és a vallásnál. Durkheim egy társadalmi tény vizsgálatába nem helyettesíti a reávonatkozó elméletek vizsgálatát; nem hanyagolja el emezt sem, távolról sem szorítkozik az adatok rendszerezésére, sőt dialektikája híres — de sohasem az elméletek teszik a tárgyalás magvát. Nem indul ki önmagának már meglévő *vague* érzéseiből, hogy azokat innen-onnan kiszemelt tényekkel elméletté dagassza, mint annyian teszik; nincs elfogulva. Ez a negatívum meghozza pozitív gyümölcsseit. Durkheim feltárja a munkamegosztás körülményeit, növekedésének okait, funkcióját a társadalmi szolidaritás magasabb formájának berendezésében. Megvan a maga funkciója a vallásnak is, mely a szolidaritás primitív (hasonlóságon alapuló) formájának

szerve. De még jóval tovább menve, azt találja Durkheim, hogy a gondolkodás kategóriái: csoport, fogalom, tér, idő, ok stb. ugyan-csak a társasélet nyilvánulásai. A társadalom az a valóság, melynek számbavétele megoldja a „monizmus” s a vele szemben felmerülő spiritualista kételyek antinómiáját. Ugyanez áll főképen az erkölcs kérdésére, ahol különösen nyilvánul a nagy gondolkodó ellenszenve az elhamarkodott értékelés iránt. Kutatás révén jut arra a meggyőződésre, hogy a mai társadalmi bajok, erkölcsi hiányok gyökere az átalakuló szolidaritás zavara és orvoslásukhoz a szindikalizmus egy formája vezetne a foglalkozási csoportok szervezésével.

A rövid konklúzióban Durkheim munkájának általános jellemzését és méltatását kapjuk. Egyfelől tárgyilagossága és pártatlan megértése van kiemelve, másfelől az igazi szociológia megalapítása és határainak kiterjesztése; vagyis a tudomány bevezetése idáig egyéb módszerekkel művelt fontos területre.

Szerző maga részéről nem gazdagítja a durkheimi tanokat, nem is mutat rá valamely újszerű értelmezésükre vagy felhasználásukra, annál kevésbé kísérel meg kritikát. Sőt ismertetése is alig több, mint a gondolatmenetek követése és visszaadása, karöltve egy-két kiemeléssel. Mint ilyen azonban teljességgel beválí, úgy hogy elolvasása igen ajánlatos azok számára, akik az objektív szociológiával való közvetlenebb megismerkedést melőzik. Arányosan és világosan dolgozza fel az anyagot, helyesen figyelmeztet a legfontosabb irányelvekre; s nem téved tárgyának általános megítélésében sem, midőn így végzi: „...nincsen az emberi természetre vonatkozó tanulmány, mely ne kellene, hogy csakhamar érezze Durkheim elméletének szervező és élesítő befojyását.”

K. A.

KÖNYVSZEMLE

*Kammerer Paul: Einzeltod, Völkertod, biologische Unsterblichkeit
Wien: Anzengruber. 1918. 122 l.*

Paul Kammerer munkásságát nem zavarta meg 1914. Mialatt a komoly tudósok nagyrésze állt be a tömeghisztéria minden civilizációt meggyalázó vad harci táncába, ez a bécsi tudós ismereteinek és biológiai kutatásainak konzekvenciáit nem értékelte hadiakká át. Múltjához híven hirdette, hogy a háború az emberiség igazi törvényeivel és a természet ilyen oktalanságot nem ismerő megnyilvánulásaival nem hozható összhangba. Háború alatti munkásságát tartalmazó könyvében széles ismeretei viaskodnak a tudatlanság és a múltból reánk hagyott tévhiték ellen. Legyőzésüket a természettudományi ismeretek immár széles alapjaira helyezkedő tudatos, a biológia mutatta testvéri együtt működés szellemében munkálkodó emberiségben látja. A fejlődés útja meredekké alakítható, de a fejlődésről alkotott felfogása különbözik a régítől abban, hogy nem hisz az evolúció immanens meghatározottságában, az emberi nem különleges fejlődéses karakterében: felfelé csak az emberi munka magasra vivő ereje vezet. Hogy a háború, a boldogulás és haladás egyik legnagyobb elemét megsemmisítsük, nem kell szentekké lennünk. Találjuk meg saját természetünk bázisát, legyünk értelmes egoisták és akkor nem fogunk vakon saját testünk épsége ellen törni. Kammerer könyve nem kutató, ujat mondó, hanem népszerű és felvilágosító munka.

*Emil Lucka: Grenzen der Seele. Zweite Auflage. Berlin
Leipzig: Schuster & Loeffler, 1916. 430 l. Ára 12 M.*

Nem rendszeres, tudományos terminológiájú pszichológia; de nem is szétfolyó esztétizáló szófecsérlés: élénken és érthetően megírt essayk sorozatából álló könyv. Részeiben igen különböző értékű; szerzője *par excellence* leíró, nem magyarázó szellem: igazi kvalitásai lelki konstitúciók finom analizisében, típusok meglátásában érvényesülnek, amelyek mögött konstrukciói, értelmezési kísérletei messze elmaradnak. A határembert (*Grenzmensch*) a — nem intellektuális, hanem általános pszichológiai értelemben vett — közepes embertől (*Mittelmensch*) elválasztó vonásnak tragikuságát látja, nem mint a külvilághoz való viszonyt, külső konstelációk szülte helyzetet, hanem mint immanens faktort, alapattitude-öt: a kötöttség és szabadság (vagy: természet—személyiség; sors — akarat) ellentétes, egymással küzdő princípiumait. Az ide csatlakozó analizisek különös érdekességet nyernek, ha a szerző vérszegény szkémájába a tudatos-tudatlan ellentétet — nemcsak mint formákat, hanem még inkább mint a pszichoanalízis által megállapított tipikus tartalmakat — helyettesítjük be, ami által minden tőle felhozott példa a vague általánosságok helyett frapáns értelmet, minden egyes szó speciális, konkrét szint és jelentőséget nyer. Ez összefüggő analiziseknek jóval alatta állnak a részben a szkémát kihasználni próbáló („a fenségesről”, „a komikusról”), részben ettől — és egymástói is — nagyrészt független, a tárgyakkal felette széles skáláját felölelő fejtegetések; értékes-

ségük a konstataló, elemző részletek terjedelmével, illetve az apriorisztikus konstrukciók ritkaságával (a „sorsember” — a „közepes ember” végtelenül intenzív formája: Napoleon —; „én-érzések”) arányos. Egyes összefüggések azonban még szerző kifejezetlen tipizáló, minden járulékoszt kizárni akaró programjának figyelembevételével mellett is kétségbeesítően szimplista elbánásban részesülnek. — A könyv első kiadása 1914-ben jelent meg. *K. I.*

Kiesel Karl: Petershüttly. Ein Friedensziel in den Vogesen. Berlin: Reimer, 1918. VIII. 216 L

Egyike a szinte számtalan háborús könyvnek, mely a tudományos annexionista irodalomnak nevezhető. Oriási szorgalommal összehordott történelmi és publicisztikai adatok annak igazolására, hogy a Vogézek túlsó oldala is kell Németországnak. Ertesülünk arról, hogy a középkorban mint terelték a német pásztorok nyájait a Vogézeken túli legelőkön, hogy német fejedelmek miféle házasságokat kötöttek, hogy milyen a népsűrűség a francia részeken stb., stb. A hosszas elmélkedések alapja azonban mégis az, amit az angol így fejez ki: te gazdag vagy, én pedig erős vagyok. A szerző nem akar éppen erőszakosan eljárni, csupán rá akarja beszélni Franciaországot, hogy mondjon le erről a reá nézve csekély értékű területről, hisz ott alig lakik egypár száz vagy ezer francia család és elvégre elég nagy marad még mindig Franciaország. Hogy ezek az érvek fognak-e hatni Franciaországra, arról csak a nemzetközi békekonferencián fogunk meggyőződni. *(B. R.)*

VITÁK ÉS ÉSZREVÉTELEK

Helyreigazítás.

Illetékes helyről a következők közlését kéri:

„A *H. Sz.* ez évi októberi számában *A háború legmélyebb oka* című kortörténeti jegyzet közli az *Erdélyi Szövetség* szept. 28-i összlülésének legszélsőbb annexiós tárgysorozatát annak felemlítése mellett, hogy e tárgysorozat-meghívót Ugron Gábor is aláírta.

Ezzel szemben az igazság az, hogy az *Erdélyi Szövetség* ez ülésének tárgysorozatáról Ugron Gábor csak akkor nyert tudomást, amikor azt — nevével ellátva — nyomtatásban megkapta. Ugron azonnal közölte elvbarátaival, hogy e tárgysorozatnak annexiós pontjai ellen tiltakozik, azokat nem engedi még tárgyalatni sem, hanem az ülést megelőző elnöki értekezleten levéti a napirendről. Arra az esetre számítva azonban, hogy ebbéli terve bármi okból nem sikerülne, külön levélben felkérte bizalmasait az összlúsen való megjelenésre.”

A fenti nyilatkozathoz csak azt a megjegyzést fűzzük, hogy az a forradalom előtti időből származik és hogy más oldalról is meggyőződünk arról, hogy Ugron Gábor e reakciós és annexiós törekvésekkel sohasem azonosította magát *A szerkesztőség.*

Sajtóhiba a *H. Sz.* f. é. okt. szám 222. l.-ján 6. sorban alul *munkatermelés* helyett *nem termelés* olvasandó. *Szerk.*